

Inhoud

Woord vooraf	11
Hoofdstuk 1 Rechtvaardiging en participatie: het huidige debat	15
1.1 Inleiding	15
1.2 Rechtvaardiging als reformatorisch specimen	19
1.3 De forensische rechtvaardiging onder kritiek	22
1.3.1 Inleiding	22
1.3.2 Bijbels-theologische kritiek	23
a) N.T. Wright	23
b) M.A. Seifrid	27
1.3.3 Kerkhistorische kritiek	31
a) Het Finse Lutheronderzoek	32
b) New Perspective on Calvin	32
1.3.4 Systematisch-theologische kritiek	34
a) Robert W. Jenson	34
b) Veli-Matti Kärkkäinen	35
c) Michael S. Horton	36
d) ‘Radical Orthodoxy’	39
1.4 Doel- en vraagstelling van het onderzoek	42
1.5 Opzet en werkwijze	44
1.5.1 Opzet	44
1.5.2 Werkwijze	47
1.6 Relevantie	50
Hoofdstuk 2 Rechtvaardiging en Christusgemeenschap in de context van Luthers theologie	52
2.1 Inleiding	52
2.2 Luther en de rechtvaardiging	53
2.2.1 Luther als theoloog van de rechtvaardiging	53
2.2.2 Verschillende benaderingen	54
2.3 Luther in context	56
2.3.1 Inleiding	56
2.3.2 De middeleeuwen	57
2.3.3 De monastieke traditie en de Schrift	61
2.4 De vraag naar de datering van de zogenaamde reformatorische doorbraak	63
2.5 Luthers rechtvaardigingsleer tot aan 1518	68

2.5.1	Inleiding	68
2.5.2	De jonge Luther en de <i>via moderna</i>	68
2.5.3	De Romeinencolleges	72
2.6	Geschriften na Luthers reformatorische Wende	79
2.6.1	Inleiding	79
2.6.2	<i>Sermo de Duplici Iustitia</i> en <i>Tractatus De Libertate Christiana</i>	81
2.6.3	<i>Antilatomo</i>	84
2.7	De latere Luther	91
2.7.1	De grote Galatencommentaar van 1531	92
2.8	Grondstructuren van Luthers rechtvaardigingsleer	98
2.8.1	Rechtvaardiging, <i>gratia</i> en <i>donum</i>	98
2.8.2	Imputatie	100
2.8.3	<i>Propter Christum</i> , geloof en <i>unio</i>	101
2.8.4	Rechtvaardiging en vernieuwing	105
2.9	Alternatieve visies	107
2.9.1	Karl Holl	108
2.9.2	De Finse School	109
2.10	Conclusie	117
Hoofdstuk 3 Rechtvaardiging en Christusgemeenschap in de context van Melanchthons theologie		
		119
3.1	Melanchthon: de relevantie	119
3.1.1	Inleiding	119
3.1.2	Luther en Melanchthon: een omstreden relatie	121
3.2	Melanchthons rechtvaardigingsleer	123
3.2.1	Inleiding	123
3.2.2	<i>Loci Communes</i> 1521	123
3.2.3	De <i>Apologia</i>	128
3.2.4	<i>Antwort auff das Buch Herrn Andreae Osiandri von der Rechtfertigung des Menschen</i>	133
3.2.5	<i>Heubartikel Christlicher Lere</i>	136
3.3	Evaluatie en enkele conclusies	144
3.3.1	Evaluatie van Melanchthons rechtvaardigingsleer	144
3.3.2	Luther en Melanchthon: een vergelijking	147
Hoofdstuk 4 Rechtvaardiging en Christusgemeenschap in de context van Calvijns theologie		
		154
4.1	Inleiding	154
4.2	Rechtvaardiging in Calvijns vroege geschriften	156
4.2.1	<i>Institutie</i> 1536	156
4.2.2	<i>Responsio ad Sadoletum</i>	162

4.3	Calvijns Romeinencommentaar 1540	166
4.3.1	Inleiding	166
4.3.2	Calvijn en Paulus	167
4.3.3	Het belang van de commentaar op de Romeinenbrief	168
4.3.4	De commentaar op de Romeinenbrief	170
4.3.5	Conclusie	177
4.3.6	De Romeinencommentaar en de <i>Institutie</i> 1539: een vergelijking	178
4.4	<i>Institutie</i> 1559	183
4.4.1	Inleiding	183
4.4.2	Rechtvaardiging en heiliging in de <i>Institutie</i>	184
4.4.3	Een nieuwe volgorde	186
4.4.4	Verschillen met de editie 1539	188
4.4.5	Rechtvaardiging in de <i>Institutie</i> 1559: een analyse	189
4.5	Systematisch-theologische analyse	198
4.5.1	Opzet systematisch-theologische analyse	198
4.5.2	Inleiding	198
4.6	<i>Unio cum Christo</i>	201
4.7	Excurs: deïficatie bij Calvijn?	206
4.8	<i>Duplex gratia</i>	210
4.9	Wat is rechtvaardiging volgens Calvijn?	215
4.10	Rechtvaardiging en imputatie	218
4.10.1	De betekenis van de imputatie	218
4.10.2	Imputatie in verhouding tot de vereniging met Christus: het dispuut met Osiander	219
4.11	Heiliging	222
4.12	Dubbele rechtvaardiging	224
4.13	Rechtvaardiging en christologie	226
4.14	<i>Obedientia</i>	231
4.15	Calvijn, Luther en Melanchthon: vergelijking en waardering	233
4.16	Uitleiding	241
Hoofdstuk 5 Rechtvaardiging en Christusgemeenschap in de context van Owens theologie		243
5.1	Inleiding	243
5.2	Owen in context	244
5.2.1	Stand van zaken van het onderzoek naar Owen	244
5.2.2	Owen en de Gereformeerde Orthodxie	247
5.2.3	Owen als puritein	250
5.3-5.6	Structuur van Owens rechtvaardigingsleer in het kader van zijn soteriologie	254
5.3	Owens verbondsleer	256

5.3.1	Inleiding	256
5.3.2	Owen over het werkverbond	258
5.3.3	Owen over het genadeverbond	259
5.3.4	Owen over het verbond der verlossing	261
5.4	Vereniging en gemeenschap met Christus	263
5.4.1	<i>Unio cum Christo</i>	263
5.4.2	<i>Communio cum Christo</i>	267
5.5	Rechtvaardiging	270
5.5.1	Inleiding	270
5.5.2	Owens analyse van de rechtvaardiging in <i>The Doctrine of Justification</i>	271
5.5.3	Het tijdsmoment van de rechtvaardiging	280
5.6	Heiliging, geloofsgehoorzaamheid en goede werken	281
5.6.1	Heiliging	281
5.6.2	Gehoorzaamheid, goede werken en de verhouding rechtvaardiging-heiliging	284
5.7	Rechtvaardiging in relaties: systematische en contextuele analyse	288
5.7.1	Rechtvaardiging en verbond	288
5.7.2	Rechtvaardiging en christologie	289
5.7.3	Rechtvaardiging en <i>unio cum Christo</i>	290
5.7.4	Rechtvaardiging en geloof	294
5.7.5	Rechtvaardiging: het tijdsmoment	295
5.7.6	Rechtvaardiging en imputatie	298
5.7.7	Rechtvaardiging en heiliging	301
5.8	Owen en Calvijn: een vergelijking	304
5.8.1	Inleiding	304
5.8.2	Owen en Calvijn over christologie en rechtvaardiging	306
5.8.3	Owen en Calvijn over de <i>unio cum Christo</i>	307
5.8.4	Owen en Calvijn over de <i>duplex gratia</i>	310
5.8.5	Owen en Calvijn over rechtvaardiging en imputatie	311
5.8.6	Owen en Calvijn over de heiliging	312
5.8.7	Calvijn en Owen: verbonden in de verbonden?	313
5.9	Uitleiding	323
Hoofdstuk 6 Rechtvaardiging, <i>unio</i> en imputatie bij Paulus		324
6.1	Rechtvaardiging bij Paulus	324
6.1.1	Inleiding	324
6.1.2	Het belang van de rechtvaardiging bij Paulus	326
6.1.3	De betekenis van de gerechtigheid van God	327
6.1.4	Rechtvaardiging	332
6.2	Paulus' theologie van participatie in Christus	335
6.2.1	Contouren van onderzoek	335

6.2.2	Betekenis van de <i>unio</i> bij Paulus	340
6.3	<i>Unio</i> , geloof en rechtvaardiging	346
6.3.1	<i>Unio</i> , roeping en geloof	346
6.3.2	Rechtvaardiging en <i>unio</i>	347
6.4	Imputatie bij Paulus	351
6.4.1	Imputatie: een concept onder kritiek	351
6.4.2	Is imputatie een legitiem paulinisch concept?	354
Hoofdstuk 7 Balans en perspectief		358
7.1	Inleiding	358
7.2	Luther	359
7.3	Melanchthon	362
7.4	Calvijn	363
7.5	Owen	365
7.6	Tussenbalans	367
7.7	Vergelijking met Paulus	369
7.7.1	Inleiding	369
7.7.2	Gerechtigheid van God	370
7.7.3	Rechtvaardiging	370
7.7.4	Imputatie	371
7.7.5	<i>Propter Christum</i>	372
7.7.6	<i>Unio cum Christo</i>	372
7.7.7	Relatie <i>unio</i> en rechtvaardiging	373
7.7.8	Vernieuwing	373
7.7.9	Verbond	373
7.7.10	Uitleiding	374
7.8	Hermeneutische overweging	374
7.9	Relevantie voor de systematische theologie	378
7.9.1	Het soteriologische en forensische karakter van de rechtvaardiging	378
7.9.2	De centrale plaats van de <i>unio</i> in de soteriologie	380
7.9.3	De ontologie van de <i>unio</i>	381
7.9.4	De potentie van adoptie als participatorische metafoor	386
7.9.5	De blijvende betekenis van de imputatie	388
7.9.6	Verhouding rechtvaardiging en vernieuwing	390
7.9.7	Verhouding <i>unio</i> en <i>ordo salutis</i>	390
7.9.8	De belofte van een theologie van het verbond	391
Summary		395
Bibliografie		409
Namenregister		447
Curriculum vitae		458

HOOFDSTUK I

Rechtvaardiging en participatie: het huidige debat

1.1 Inleiding

Het Nieuwe Testament gebruikt verschillende beelden om het verlossingswerk van Jezus Christus te duiden. Aan de hand van deze beelden c.q. metaforen¹ – die aan verschillende contexten ontleend zijn – wordt de veelkleurigheid van het verlossingswerk van Christus in zijn betekenis voor de gelovige aangeduid. Termen als wedergeboorte, nieuwe schepping, verzoening, verkiezing, eeuwig leven, rechtvaardiging en participatie pogen de verschillende dimensies van Christus' werk weer te geven.²

Van dit veelkleurige palet hebben onder meer de twee laatstgenoemde – rechtvaardiging en participatie – in de bezinning op de soteriologie de eeuwen door veel aandacht gekregen.³ 'Participatie' functioneert in dit verband als een verzamelterm voor allerlei begrippen die het deelhebben van de gelovige aan Christus of God verwoorden zoals *unio cum Christo*

1. Door rechtvaardiging en *unio cum Christo* als metafoor te benoemen sluiten we ons aan bij het gangbare theologische discours. 'Metafoor' is een wijze van spreken aan de hand van een analogie met een beeld/concept uit een andere context: het beeld/concept wordt uit zijn 'eigenlijke' context gehaald en in een andere context gebruikt. Zo gebruikt Paulus het huwelijk tussen man en vrouw als metafoor voor de relatie tussen Christus en de gelovigen. Het gebruik van het begrip metafoor zegt overigens niets over het werkelijkheidsgehalte ervan: metaforen kunnen zeer reëel zijn. Cf. T.J. Burke, *Adopted into God's Family. Exploring a Pauline metaphor*, Downers Grove 2006, 32-37; G.D. Fee, 'Paul and the Metaphors for Salvation: Some Reflections on Pauline Soteriology', in: S.T. Davis, D. Kendall & G. O'Collins (eds.), *The Redemption. An Interdisciplinary symposium on Christ as Redeemer*, Oxford/New York 2006, 49. Voor een inleiding in de metafoorthorie zie: J.M. Soskice, *Metaphor and Religious Language*, Oxford 1985.

2. Zie voor een bespreking van deze metaforen of beelden bijv. B.B. Colijn, *Images of Salvation in the New Testament*, Downers Grove 2010.

3. Onder soteriologie wordt in deze studie het verlossingswerk van Jezus Christus bedoeld, zowel in zijn objectieve betekenis als in relatie tot de gelovige.

(‘vereniging met Christus’) en *theosis* (‘vergoddelijking’ of ‘deïficatie’).⁴

Rechtvaardiging en participatie vormen ook het onderwerp van dit onderzoek. Dit onderzoek beoogt de resonans van deze twee metaforen te traceren binnen een deel van de christelijke traditie, te weten de reformatorische traditie.⁵ De motivatie tot dit onderzoek is de door veel theologen geuite bewering dat er in de reformatorische traditie een spanningsvolle verhouding bestaat tussen de metaforen ‘rechtvaardiging’ en ‘participatie’. H. Boersma is een spreekbuis van deze opvatting als hij stelt dat er in het lutheranisme en het calvinisme sprake is van een tendens om de relatie tussen God en mens eerder in externe, nominale termen te duiden dan in participatorische en reële termen.⁶ Waar de rechtvaardiging als ‘primary model’⁷ in de reformatorische traditie volop in het middelpunt van de belangstelling staat, zou er verlegenheid zijn met het denken in termen van participatie.⁸ Het denken in termen van vereniging met God of Christus zou meer een metafoor zijn van

4. In deze studie wordt de term ‘participatie’ gebruikt omdat dit een breed ingeburgerd begrip is in de nieuwtestamentische theologie. De kracht van deze term om als ‘containerbegrip’ voor verschillende begrippen te functioneren is tegelijk zijn zwakte: de term lijdt aan een zekere vaagheid die het gevolg is van een gebrek aan duidelijke afbakening. Daarom wordt in deze studie, wanneer de participatie expliciet de persoon van Christus betreft, vooral het begrip ‘*unio cum Christo*’ gebruikt. Zie voor de sterke en zwakke kanten van de verschillende termen C.R. Campbell, *Paul and Union with Christ. An Exegetical and Theological Study*, Grand Rapids 2012, 412-414. Campbell zelf gebruikt – anders dan in deze studie – het begrip participatie in engere zin, namelijk als het deelhebben aan de levensgeschiedenis van Christus (zoals in Rom. 6). Waar veel studies ‘participatie’ als containerbegrip gebruiken, prefereert hij ‘union’ als een soort containerbegrip voor vereniging, participatie, identificatie en incorporatie.

Theosis betekent letterlijk vergoddelijking en verwijst in de oosterse orthodoxie naar de toekomstige verheerlijking van de gelovige. Deze ‘vergoddelijking’ is gebaseerd op de incarnatie waarin Christus zich verenigt met de menselijke natuur zodat de mens, door het werk van de Geest, verenigd kan worden met God. De term wordt in brede zin ook gebruikt voor de participatie in God/Christus.

5. We spreken in dit onderzoek over ‘reformatorische traditie’. Hieronder worden zowel de lutherse als de gereformeerde vleugels van de ‘magisteriële’ Reformatie verstaan. We doen dit in het bewustzijn dat vanwege de onderlinge variaties met evenveel recht gesproken kan worden over ‘tradities’.

6. H. Boersma, *Heavenly Participation. The Weaving of A Sacramental Tapestry*, Grand Rapids 2011, 92.

7. Colijn, *Images of Salvation*, 196. Vgl. voor het verschil tussen metaforen en modellen ook V. Brümmer, *The Model of Love. A Study in Philosophical Theology*, Cambridge 1993, 3-29.

8. Vgl. de opmerking van de Fins-Amerikaanse theoloog V.-M. Kärkkäinen: ‘... Reformation theology has had a hard time in trying to reconcile the idea of *theosis* with the doctrine of justification’, V.-M. Kärkkäinen, *One with God. Salvation as Deification and Justification*, Collegeville 2004, 5.

de oosters-orthodoxe theologie dan van de reformatorische traditie.⁹ J. Canlis gebruikt in dit verband het beeld van een vogelsoort die in zijn trek over de oceaan voortdurend een onnodig omtrekkende beweging maakt. Mogelijk heeft in vroeger tijden daar een berg gestaan. Hoewel deze berg er allang niet meer is, blijven de vogels het aloude vliegpatroon volgen. Met dit beeld karakteriseert zij de gereformeerde theologie die lange tijd een behoedzame omtrekkende beweging heeft gemaakt rond de participatie in God.¹⁰ Canlis – en anderen met haar – menen dat de gereformeerde traditie na Calvijn argwanend is komen te staan ten aanzien van een theologie van participatie. De nadruk op wat zij het *extra nos*-karakter van het heil noemt, heeft de overhand gekregen over het spreken in termen van participatie in Christus of God.¹¹ De waarborg van dat *extra nos*-karakter van het heil heeft de reformatorische traditie vanouds gezocht in de rechtvaardiging door het geloof: het door Luther als ‘vrolijke ruil’ benoemde gebeuren waarbij de zondige mens deelt in de toerekening van de gerechtigheid van Jezus Christus.

Zoals we zullen zien is Canlis een van de velen die deze en soortgelijke kritiek uit. Dat roept de vraag op: Weet de reformatorische traditie inderdaad geen raad met het spreken over het heil als participatie omdat zij zo sterk het *extra nos*-karakter van het heil wil accentueren? Hoe is het gesteld met de verhouding tussen beide metaforen? Is het inderdaad zo dat rechtvaardiging en participatie eilanden zijn die elkaar nergens raken?

Met het stellen van deze vragen zijn we beland in een theologische discussie die nog volop woedt. Aan het begin van de 21^e eeuw geldt het debat over rechtvaardiging en participatie als een van de grootste ‘hot topics’ in de christelijke theologie.¹² Een aanzienlijk aantal recente

9. ‘Broadly speaking, Orthodoxy views Christianity as mainly personal and mystical – centered in union with God – in contrast to the West’s focus on the legal. Hence, since Athanasius the focus in the East’s view of salvation is deification (union with God) rather than the West’s stress on atonement for sin and, since the Reformation, justification’, R. Letham, *Through Western Eyes. Eastern Orthodoxy: A Reformed Perspective*, Fearn 2007, 243.

10. J. Canlis, ‘Calvin, Osiander and Participation in God’, in: *International Journal of Systematic Theology* 6 (2004), 184.

11. Canlis, ‘Calvin, Osiander’, 176.

12. P.R. Eddy, J.K. Beilby & S.E. Enderlein, ‘Justification in Historical Perspective’, in: J.K. Beilby & P.R. Eddy, *Justification. Five Views*, Downers Grove 2011, 13; B.L. McCormack, ‘Participation in God, Yes, Deification, No: Two Modern Protestant Responses to an Ancient Question’, in: I.U. Dalferth, J. Fischer & H.-P. Grosshans, *Denkwürdiges Gebeimnis. Beiträge zur Gotteslehre. Festschrift für Eberhard Jüngel zum 70. Geburtstag*, Tübingen 2004, 347; G. van den Brink en C. van der Kooi, *Christelijke Dogmatiek*, Zoetermeer 2012, 604. De opmerking van Burger dat de thematiek van ‘being in Christ’ vaak geen centraal thema in de boodschap van kerk en theologie is, verdient in het licht van de recente belangstelling voor dit thema enige bijstelling, Burger, *Being in Christ*, 1.

studies is gewijd aan de bestudering en analyse van de thematiek van rechtvaardiging en participatie. Dit geldt zowel het veld van de Bijbelse theologie als het terrein van de historische en de systematische theologie. Wat deze studies verbindt is een grote belangstelling voor participatorische thema's als *theosis* en *unio cum Christo*.¹³ Deze interesse is voor een deel te verklaren vanuit de toenemende belangstelling voor oosters-orthodoxe spiritualiteit waarin *theosis* (vergodelijking) een belangrijke rol speelt.¹⁴ Een ander motief – dat nauw met het vorige samenhangt – is het oecumenische gesprek tussen vertegenwoordigers van de protestantse, rooms-katholieke en oosters-orthodoxe tradities (waarover later meer).

Allerlei voorstellen tot nieuwe lezingen van Paulus, Luther en Calvijn doen de ronde in de vorm van het *New Perspective on Paul*, een (Finse) herinterpretatie van Luther en een (Amerikaans) nieuw zicht op Calvijn. Wat deze ogenschijnlijk verschillende onderzoeksterreinen verbindt is de visie dat – of het nu Paulus, Luther of Calvijn betreft – bij hen niet zozeer de rechtvaardiging als forensische verklaring op de voorgrond zou staan, maar veelmeer de *unio cum Christo* en de participatie van de gelovige in God.¹⁵ Blijkbaar is dit een thema dat interdisciplinair van belang is. Dat roept de vraag op – zoals de ondertitel van een van deze studies luidt – : ‘What’s at Stake in the Current Debates?’¹⁶ Het antwoord op die vraag zal in dit onderzoek hopelijk duidelijker worden.

De functie van dit eerste hoofdstuk is met name inzicht te geven in de thematiek van het onderzoek. Eerst gaan we in paragraaf 1.2 in op de betekenis van de rechtvaardigingsleer in de protestantse traditie.

13. Naast de in noot 6 en 8 genoemde studies van Boersma en Kärkkäinen onder meer R. Flogaus, *Theosis bei Palamas und Luther. Ein Beitrag zum ökumenischen Gespräch*, Göttingen 1997; D.G. Powers, *Salvation through Participation. An Examination of the Notion of the Believers' Corporate Unity with Christ in Early Christian Soteriology*, Leuven 2001; J.T. Billings, *Calvin, Participation, and the Gift. The Activity of Believers in Union with Christ*, Oxford 2007; M.J. Christensen & J.A. Wittung (eds.), *Partakers of the Divine Nature. The History and Development of Deification in the Christian Traditions*, Madison-Tenack 2007; O.-P. Vainio, *Justification and Participation in Christ. The Development of the Lutheran Doctrine of Justification from Luther to the Formula of Concord*, Leiden/Boston 2008; H. Burger, *Being in Christ. A Biblical and Systematic Investigation in a Reformed Perspective*, Eugene 2009; M.J. Gorman, *Inhabiting the Cruciform God. Kenosis, Justification, and Theosis in Paul's Narrative Soteriology*, Grand Rapids 2009; B.C. Blackwell, *Christosis. Pauline Soteriology in Light of Deification in Irenaeus and Cyril of Alexandria*, Tübingen 2011; P.M. Wisse, *Trinitarian Theology beyond Participation. Augustine's De Trinitate and Contemporary Theology*, London/New York 2011.

14. M.J. Christensen & J.A. Wittung (eds.), *Partakers of the Divine Nature*, 11.

15. M.S. Horton, *Covenant and Salvation. Union with Christ*, Louisville 2007, 130.

16. M. Husbands & D.J. Treier (eds.), *Justification. What's at Stake in the Current Debates?*, Downers Grove/Leicester 2004.

Vervolgens wordt er in paragraaf 1.3 geluisterd naar de kritiek die vanuit verschillende hoeken geuit is op de wijze waarop er in de reformatorische traditie is omgegaan met de thema's rechtvaardiging en participatie. Hierbij komt een multidisciplinair palet van zowel nieuwtestamentici, kerkhistorici en systematische theologen aan het woord. Deze verkennende exercitie is bedoeld om het probleemveld duidelijker te maken en de lezer inzicht te geven in de vragen die er spelen. Deze paragrafen vormen de opmaat tot het formuleren van de doel- en vraagstelling van dit onderzoek (par. 1.4). In paragraaf 1.5 wordt de opzet en werkwijze besproken, waarna we in paragraaf 1.6 kort de relevantie van het onderzoek benoemen.

1.2 Rechtvaardiging als reformatorisch specimen

Binnen de twee hoofdstromen van de reformatorische traditie, de lutherse en de gereformeerde, wordt vanouds een grote plaats toegekend aan de rechtvaardiging. De rechtvaardiging door het geloof kan zonder meer een kern van het reformatorische verstaan van het evangelie genoemd worden. 'Rechtvaardiging' is in de reformatorische theologie het woord dat gebruikt wordt om het heilsgebeuren van Gods richtend en reddend handelen aan de mens te omschrijven.¹⁷ 'Die Rechtfertigungslehre sagt aus, daß Gottes Gerechtigkeit als (uns) fremde Gerechtigkeit die unsrige wird und daß wir in sie aufgenommen werden, ohne daß *wir* andere werden oder *wir uns selber* verändern.'¹⁸

De rechtvaardiging door het geloof is een van de meest kenmerkende elementen van de lutherse en gereformeerde Reformatie.¹⁹ Het wezenlijke van de identiteit van het protestantisme kan niet begrepen worden zonder dit leerstuk. Lutherse en gereformeerde theologen verschilden op menig punt, maar waar geen verschil van mening over bestond

17. G. Sauter, lemma 'Rechtfertigung IV', sub 'Reformatorische Theologie', in: G. Müller (ed.), *Theologische Realenzyklopädie*, Band XXVIII, Berlin/New York 1997, 315.

18. Sauter, 'Rechtfertigung', 316.

19. Cf. B.L. McCormack, 'What's at Stake in Current Debates over Justification? The Crisis of Protestantism in the West', in: McCormack (ed.), *Justification in Perspective. Historical Developments and Contemporary Challenges*, Grand Rapids/Edinburgh 2006, 81.

was de centrale plaats van de rechtvaardiging in de soteriologie.²⁰

... the one thing on which there was no disagreement was the central importance of justification by grace through faith, for it was that, above all, which defined Protestantism and gave to each of its member churches its character as Protestant. What is at stake in this doctrine is nothing less than the Reformation itself.²¹

Door de herontdekking van Paulus werd in de protestantse formulering van de rechtvaardiging het forensische karakter ervan benadrukt. ‘Forensisch’ duidt op het juridische karakter van de rechtvaardiging (het *forum*, de markt was vanouds de plaats waar de rechtspraak plaatsvond). ‘Forensische rechtvaardiging’ betekent dat Gods oordeel, niet eigen kwaliteit of status, bepalend is voor mijn status: vrijspraak of veroordeling.²²

Rechtvaardiging speelde zeker een rol in de westerse theologische traditie, maar ‘eine beiläufige und untergeordnete’.²³ Het nieuwe in het protestantse verstaan van rechtvaardiging wordt duidelijk wanneer het afgezet wordt tegen de rechtvaardigingsleer die domineerde in de middeleeuwen. We zullen hier dan ook nog nader naar kijken. Nu alleen dit: in de middeleeuwse westerse traditie sinds Augustinus werd – met alle nuances – rechtvaardiging opgevat als een proces waarin de gelovige gradueel en substantieel intrinsiek rechtvaardig wordt.²⁴ Waar de latere protestantse traditie onderscheid maakt tussen rechtvaardiging en heiliging, kennen de middeleeuwse theologen deze onderscheiding niet. Feitelijk valt de rechtvaardiging onder wat de protestanten later de heiliging zullen noemen. Dit onderscheiden van rechtvaardiging en heiliging geldt als uniek in de geschiedenis van de rechtvaardigingsleer.²⁵ ‘Throughout the entire medieval period, justification continued to be understood as the

20. ‘... the seventeenth-century Reformed followers of John Calvin knew that they disagreed with the followers of Luther on many questions, but they recognized that all of them agreed on this doctrine as the foundation of the entire Reformation, in fact the chief doctrine of Christianity and the chief point of difference separating Protestantism from Roman Catholicism’, J. Pelikan, *Reformation of Church and Dogma (1300-1700)* (The Christian Tradition, vol. 4), Chicago/London 1984, 138-139. ‘... by the beginning of the seventeenth century the *articulus justificationis* appears to have been generally regarded as the *articulus stantis et cadentis ecclesiae* ...’, A.E. McGrath, *Iustitia Dei. A History of the Christian Doctrine of Justification*, Cambridge (3th ed.) 2005, 208.

21. McCormack, ‘What’s at Stake’, 82.

22. Cf. Van den Brink en Van der Kooi, *Christelijke Dogmatiek*, 597.

23. Sauter, ‘Rechtfertigung’, 315.

24. Eddy, Beilby & Enderlein, ‘Justification in Historical Perspective’, 21-23.

25. McGrath, *Iustitia Dei*, 209.

process by which humans are made righteous, subsuming the concepts of “sanctification” and “regeneration” *Iustificare* was understood to signify *iustum facere* throughout the period.²⁶ De Reformatie brak met deze opvatting.²⁷ Enkele karakteristieken van dit nieuwe verstaan van de rechtvaardiging zijn:

1. Rechtvaardiging wordt gedefinieerd als de forensische *verklaring* dat gelovigen rechtvaardig zijn, in plaats van een proces waardoor zij rechtvaardig *gemaakt* worden. Het betreft een verandering in hun *status* in plaats van in hun natuur c.q. karakter.
2. Er wordt een bewust en systematisch onderscheid gemaakt tussen *rechtvaardiging* (de externe daad waardoor God de zondaar rechtvaardig verklaart) en *heiliging* of *wedergeboorte* (het innerlijke proces van vernieuwing in mensen). Hoewel beide als niet te scheiden worden gezien, wordt er een bewust onderscheid gemaakt dat daarvóór zo niet bekend was.
3. De rechtvaardigende gerechtigheid, of de formele oorzaak van rechtvaardiging, wordt gedefinieerd als de vreemde gerechtigheid van Christus – een gerechtigheid die extern, ons ‘vreemd’ is maar toegerekend wordt, in plaats van een gerechtigheid die inherent is, zich in de gelovige bevindt, of diens eigendom is.²⁸

Het criterium om te bepalen of een rechtvaardigingsopvatting als protestants kon gelden, was of de rechtvaardigende gerechtigheid extrinsiek was of niet.²⁹ In de reformatorische visie kan de rechtvaardiging nooit gebaseerd zijn op de intrinsieke gerechtigheid van de gelovige; zij is alleen denkbaar vanwege Christus (*propter Christum*). Zo stelt H. Bullinger in zijn Tweede Helvetische geloofsbelijdenis ‘... dat wij door God, onze rechter, alleen vanwege Christus’ genade gerechtvaardigd, dat wil zeggen van zonden en dood vrijgesproken worden, zonder enige verdienste aan onze kant en zonder dat met onze persoon rekening wordt gehouden’.³⁰ Deze externe, ‘vreemde’ gerechtigheid van Christus wordt de gelovige

26. McGrath, *Iustitia Dei*, 214-215.

27. McGrath, *Iustitia Dei*, 210.

28. Dit overzicht ontleen ik aan McGrath, *Iustitia Dei*, 212-213.

29. ‘This criterion served to distinguish the doctrines of justification associated with the magisterial Reformation from those of Catholicism on the one hand and from the radical Reformation on the other’, McGrath, *Iustitia Dei*, 210.

30. H. Bullinger, *Confessio et expositio simplex orthodoxae fidei*, 15; Cf. H. Bullinger, ‘Tweede Helvetische Confessie’, vertaald door J.A. Meijer in: M. te Velde (red.), *Confessies. Gereformeerde geloofsverantwoording in zestiende-eeuws Europa*, Heerenveen 2009, 556. Vergelijkbare verwoording is te vinden in zondag 23 van de Heidelbergse Catechismus en artikel 22 en 23 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis.

toegerekend. Rechtvaardiging wordt binnen zowel de gereformeerde als de Lutherse traditie gewoonlijk geformuleerd als de *non-imputatie* van de zonde en de *imputatie* van Christus' gerechtigheid. Bullinger formuleert het als volgt:

God is dus enkel en alleen vanwege het lijden en de opstanding van Christus genadig tegenover onze zonden en rekt ze ons niet toe; maar Hij rekt ons Christus' gerechtigheid toe, als was het onze eigen gerechtigheid [2 Kor. 5,19vv.; Rom. 4,25]. Zodat wij niet alleen van de zonde gereinigd en gezuiverd of heilig zijn, maar ook de gerechtigheid van Christus als een geschenk gekregen hebben en dus vrijgesproken zijn van zonden, dood en veroordeling, ja rechtvaardigen zijn en erfgenamen van het eeuwige leven.³¹

De dogmenhistoricus B. Hägglund karakteriseert de imputatiegedachte als een 'Charakteristikum der reformatorischen Theologie'.³² Volgens M.F. Bird hebben gereformeerde systematische theologen, van Th. Beza tot L. Berkhof, de leer van de toegerekende gerechtigheid van Christus als 'the defining mark of justification for Protestantism'³³ beschouwd. Volgens hem functioneerde de imputatie als grensmarkering tussen protestanten en katholieken. De gedachte van Christus' toegerekende gerechtigheid heeft een vooraanstaande plaats gekregen in de vorming van protestantse theologie, liturgie en spiritualiteit.³⁴ De Bijbelse legitimiteit van het concept van toegerekende gerechtigheid bestrijden betekent dus een serieus bevragen van een fundamenteel element van protestants zelfverstaan en vroomheid.

1.3 De forensische rechtvaardiging onder kritiek

1.3.1 Inleiding

De hierboven beschreven forensische rechtvaardigingsgedachte ligt de laatste jaren onder vuur van theologen uit verschillende disciplines. Deze kritiek wordt mede ingegeven door de grote belangstelling die het thema

31. Bullinger, 'Tweede Helvetische Confessie', 556.

32. B. Hägglund, *Geschichte der Theologie. Ein Abriss*, München 1983, 174; zo ook B.L. McCormack: 'At the heart of the Reformation understanding of justification lay the notion of a positive imputation of Christ's righteousness. That was the truly distinctive element in the Reformation understanding ...' McCormack, 'What's at Stake', 83.

33. M.F. Bird, 'Incorporated Righteousness', in: M.F. Bird, *The Saving Righteousness of God. Studies on Paul, Justification and the New Perspective*, Carlisle 2007, 64.

34. Bird, 'Incorporated Righteousness', 64.

‘participatie’ de laatste jaren krijgt. Opmerkelijk is dat de discussie over dit thema zich, zoals we al zagen, niet beperkt tot de disciplines van het nieuwtestamentisch onderzoek en de Bijbelse theologie, maar ook vigeert binnen de historische en systematische theologie. Bij de critici uit al deze disciplines komt naar voren dat zij moeite hebben met een uitsluitend forensisch geformuleerde rechtvaardigingsleer die in hun ogen ten koste gaat van het participatorische element in de soteriologie.

Om duidelijk te krijgen wat er hier in het geding is, volgt in de volgende paragrafen een beschrijving van deze multidisciplinaire kritiek op de forensische rechtvaardigingsleer. Hierbij luisteren we naar een viertal stemmen. In paragraaf 1.3.2 luisteren we naar de kritiek van de nieuwtestamentici N.T. Wright en M.A. Seifrid. In paragraaf 1.3.3 laten we de kritische vragen op ons inwerken die gesteld worden door een aantal kerkhistorici. Ten slotte komt in paragraaf 1.3.4 een drietal systematisch theologen aan het woord, R.W. Jenson, V.-M. Kärkkäinen en M.S. Horton, gevolgd door enkele vertegenwoordigers van de ‘Radical Orthodoxy’-beweging. Samen vormen zij als het ware de gesprekspartners in dit onderzoek. Het doel van dit gedeelte is tweeledig: door te luisteren naar deze verschillende stemmen krijgen we inzicht in het debat rond rechtvaardiging en participatie en, uitgaand van de hypothese dat er sprake is van overlap in deze kritiek, hopen we zo ook enkele karakteristieken op het spoor te komen die helpen bij het formuleren van de vraag- en doelstelling van dit onderzoek.

1.3.2 Bijbels-theologische kritiek

a) N.T. Wright

De Engelse nieuwtestamenticus N.T. Wright heeft uitvoerig geschreven over Paulus en de rechtvaardigingsleer.³⁵ Zijn kritiek op het traditionele protestantse verstaan van de rechtvaardiging staat in het kader van zijn kritiek op oude paradigma’s van Paulusinterpretatie, zoals die vigeerden in de Reformatie, maar ook breder in de rooms-katholieke en in de ongedeelde middeleeuwse kerk.

In zijn in 1978 gepubliceerde artikel ‘The Paul of History and the Apostle of Faith’, dat gezien kan worden als *mission statement* voor zijn hele bijbels-theologische werk, stelde Wright al dat het Paulusonderzoek andere categorieën van interpretatie moest aanwenden dan de ‘thin, tired

35. Zie met name zijn *Justification. God’s Plan and Paul’s Vision*, London 2009. Voor een korte samenvatting van Wrights bijbels-theologisch ontwerp zie: S. Westerholm, *Perspectives Old and New on Paul. The ‘Lutheran’ Paul and His Critics*, Grand Rapids 2004, 179-183.

and anachronistic ones of Lutheran polemic'.³⁶ Zijn bedoeling was '[to] discuss the distinction which needs to be made today between the real Paul and the Apostle of the church's imagination'.³⁷ In navolging van E.P. Sanders meende hij dat de geschiedenis van de interpretatie van Paulus een verkeerd beeld van hem had ontworpen als gevolg van een verkeerde visie op het Judaïsme dat de apostel bestreed.³⁸ Paulus' probleem met het jodendom van zijn dagen was niet legalisme, maar nationalisme.³⁹

Deze visie heeft ingrijpende gevolgen voor Wrights visie op de betekenis van de rechtvaardiging door het geloof. Rechtvaardiging is niet het paulinische antwoord op menselijk legalisme, het is een polemische doctrine gericht tegen nationale trots:

... we must see justification by faith as a polemical doctrine, whose target is not the usual Lutheran one of 'nomism' or 'Menschenwerke', but the Pauline one of Jewish national pride. The way in which, for Paul, the Jews filled out the sin of Adam was not by using the law as a ladder of good works but by using it as a charter of national privilege (...) Justification by faith is a polemical doctrine because it declares that the way is open for all, Jew and Gentile alike, to enter the family of Abraham.⁴⁰

Gevolg van dit alles is dat we opgezadeld zitten met een imaginaire theologie van Paulus.⁴¹

De discussie over rechtvaardiging in de kerkgeschiedenis is, met name sinds Augustinus, verkeerd gevoerd omdat men Paulus niet goed begrepen heeft.⁴²

36. N.T. Wright, 'The Paul of History and the Apostle of Faith', in: *Tyndale Bulletin* 29 (1978), 87.

37. Wright, 'The Paul of History', 61.

38. Wright, 'The Paul of History', 78.

39. 'If we ask how it is that Israel has missed her vocation, Paul's answer is that she is guilty not of "legalism" or "works-righteousness" but of what I call "national righteousness", the belief that fleshly Jewish descent guarantees membership of God's true covenant people', Wright, 'The Paul of History', 63.

40. Wright, 'The Paul of History', 66; cf. "Justification by works" has nothing to do with individual Jews attempting a kind of proto-Pelagian pulling themselves up by their moral bootstraps, and everything to do with the definition of the true Israel in advance of the final eschatological showdown', N.T. Wright, *What Saint Paul Really Said. Was Paul of Tarsus the Real Founder of Christianity?*, Oxford 1997, 119.

41. Wright, 'The Paul of History', 71.

42. Wright, *What Saint Paul Really Said*, 115; 'What Augustine lacked, what Luther and Calvin lacked, what Regensburg lacked (...) was Paul's eschatological perspective, filled out by the biblical fusion of covenantal and forensic categories', N.T. Wright, 'New Perspectives on Paul', in: McCormack (ed.), *Justification in Perspective*, 255.

Volgens Wright heeft de reformatorische traditie de rechtvaardiging niet alleen een te grote plaats toegekend, maar vooral op de verkeerde plaats gezet. Rechtvaardiging is geen soteriologische notie, maar vooral een ecclesiologische.⁴³ Rechtvaardiging beantwoordt de vraag: Wie hoort er bij het volk van God?

‘The gospel’ is the announcement of Jesus’ lordship, which works with power to bring people into the family of Abraham, now redefined around Jesus Christ and characterised solely by faith in him. ‘Justification’ is the doctrine which insists that all those who have this faith belong as full members of this family, on this basis, and no other.⁴⁴

Rechtvaardiging heeft tevens een eschatologische dimensie. God haalt Zijn toekomstige rechtvaardigende uitspraak als het ware naar voren: ‘The verdict to be announced in the future has been brought forward into the present. Those who believe the gospel are declared to be “in the right”’.⁴⁵ In Wrights visie is rechtvaardiging dus een tweetrapsraket, met een tegenwoordige en toekomstige component. Geloof in het heden is het kenmerk van de verbondspartner, die door God voor rechtvaardige wordt gehouden; de toekomstige rechtvaardiging vindt mede plaats op grond van de verbondsgehoorzaamheid van de gelovige.⁴⁶

In Wrights visie is geen plaats voor de gedachte van een toegerekende gerechtigheid, zo cruciaal in het reformatorische verstaan van de rechtvaardiging. ‘Gerechtigheid van God’ (*dikaïosune theou*) bij Paulus slaat volgens Wright namelijk niet op een gerechtigheid die God geeft, rekent, medeelt of toerekent, maar op Gods *eigen* gerechtigheid.⁴⁷ Deze gerechtigheid is van God en het is onmogelijk dat Hij die mee zou delen of toe zou rekenen aan anderen. ‘Gerechtigheid van God’ is een technische term voor Gods verbondstrouw.⁴⁸ ‘Gerechtigheid’ is geen kwaliteit of substantie die overgedragen kan worden van bijvoorbeeld de rechter naar

43. Wright, *What Saint Paul Really Said*, 119.

44. Wright, *What Saint Paul Really Said*, 133.

45. N.T. Wright, ‘Romans and the Theology of Paul’, in: D.M. Hay & E.E. Johnson, *Pauline Theology*, vol. 3, Minneapolis 1995, 468.

46. ‘Present justification declares, on the basis of faith, what future justification will affirm publicly (according to [Rom.] 2.14-16 and 8. 9-11) on the basis of the entire life’, Wright, *What Saint Paul Really Said*, 129.

47. N.T. Wright, ‘On Becoming the Righteousness of God: 2 Corinthians 5.21’, in D.M. Hay (ed.), *Pauline Theology*, vol. 2: *1 and 2 Corinthians*, Minneapolis 1993, 200-201.

48. Bijv. Wright, *Justification*, 44, 46.

de aangeklaagde. Dat geldt zowel voor de gerechtigheid van God als voor de gerechtigheid van Christus.⁴⁹

Deze visie maakt hem kritisch over de protestantse opvatting van ‘toegerekende gerechtigheid’.⁵⁰ De reformatoren, vermoedelijk onder invloed van een middeleeuwse overconcentratie op *justitia*, hebben daarmee zijns inziens namelijk een verdraaiing van Paulus’ werkelijke bedoeling veroorzaakt.⁵¹ Wright vat de ‘traditionele’ lezing van 2 Kor. 5:21, een van de teksten die vaak aangehaald wordt als onderbouwing van de imputatiegedachte, als volgt samen: ‘... we are sinners; God is righteous, but in Christ what Luther called a “wondrous exchange” takes place, in which Christ takes our sin and we his “righteousness”.’⁵² Dat gaat echter volgens hem niet op, want de tekst spreekt niet over Christus’ gerechtigheid die deel wordt van de gelovige, maar expliciet over de ‘gerechtigheid van God’.

The ‘righteousness of God’ in this verse is not a human status in virtue of which the one who has ‘become’ it stands ‘righteous’ before God, as in Lutheran soteriology. It is the covenant faithfulness of the one true God, now active through the paradoxical Christ-shaped ministry of Paul, reaching out with the offer of reconciliation to all who hear his bold preaching.⁵³

In een lezing in 2005 – gehouden voor een presbyteriaans (dus gereformeerd) publiek – uit hij sympathie en kritiek op de gereformeerde traditie. Hij stelt dat de gereformeerde traditie op het punt van de toegerekende gerechtigheid een waarheid wilde vertolken, maar dat op een verkeerde wijze deed.⁵⁴ In Wrights optiek zijn de reformatoren tekortgeschoten door Paulus’ theologie niet in heilshistorisch verband te verstaan en is er sprake van een consequente onderwaardering van Paulus’ theologie

49. Wright, *What Saint Paul Really Said*, 98.

50. Voor verdere bespreking van Wrights visie op imputatie, zie paragraaf 6.4.1.

51. Wright, ‘New Perspectives on Paul’, 261; vergelijk zijn opmerking: ‘Imputed righteousness is a Reformation answer to a mediaeval question, in the mediaeval terms which were themselves part of the problem, Wright, *Justification*, 187.

52. Wright, ‘On Becoming’, 203.

53. Wright, ‘On Becoming’, 205-206.

54. N.T. Wright, ‘Paul in Different Perspectives. Lecture 1: Starting Points and Opening Reflections’, at the Pastors Conference of Auburn Avenue Presbyterian Church, Monroe, Louisiana (03-01-2005); http://www.ntwrightpage.com/Wright_Auburn_Paul.htm.

van participatie in de dood en opstanding van de Messias.⁵⁵ Overigens geldt deze kritiek meer de lutherse theologie dan de gereformeerde. De gereformeerde traditie heeft de participatorische en juridische categorieën beter bijeengehouden. Overigens lijkt het erop alsof Wright in zijn meer recente geschriften op dit punt meer nuance heeft aangebracht.⁵⁶

Het belang van Wrights kritiek voor ons onderzoek is dat deze – hoewel vooral vanuit exegetisch en bijbels-theologisch perspectief verwoord – de vraag opwerpt hoe er in deze tradities is omgegaan met de verhouding van imputatie en participatie.

b) *M.A. Seifrid*

Ook de Amerikaanse nieuwtestamenticus M.A. Seifrid heeft kritiek geuit op het concept van de ‘toegerekende gerechtigheid’. Interessant is dat hij zijn exegetische kritiek verbindt met enkele historische kanttekeningen. In 2000 verscheen van zijn hand een monografie over Paulus’ rechtvaardigingsleer. Deze is van belang omdat hij in deze studie terloopse kritiek uit op de traditionele imputatieleer. Opmerkelijk genoeg levert Seifrid deze kritiek in het kader van een luthers aandoende rechtvaardigingsleer, waarbij de gerechtigheid van de gelovige nooit intrinsiek kan zijn, maar zich altijd buiten ons, in Christus bevindt. We geven enkele citaten waaruit dit laatste blijkt: ‘Our righteousness therefore is not properly ours, but an alien righteousness given to us in Christ: “I live, yet no longer I, but Christ lives in me” (Gal. 2:20).’⁵⁷ ‘... our righteousness is found in the crucified and risen Christ, in whom God’s verdict on us (and vindication of us) is found.’⁵⁸

... we are justified by the redemption which is ‘in Christ Jesus’ (Rom. 3:24); his resurrection is our justification (4:25); through Christ we receive ‘the gift of righteousness’, the ‘justification which is life’ (5: 17,18); Christ himself is our righteousness (1 Cor. 1:30); we become the righteousness of God in him (2 Cor. 5:21).⁵⁹

55. Wright, ‘Paul in Different Perspectives’; ‘It is not the “righteousness” of Jesus Christ which is “reckoned” to the believer. It is his death and resurrection’, Wright, *Justification*, 205.

56. ‘Many a good “old perspective” Calvinist has declared that the best way to understand justification is within the context of “being in Christ”: the two need not be played off against one another ...’, Wright, *Justification*, 53, 64.

57. M.A. Seifrid, *Christ, our Righteousness. Paul’s theology of justification*, (NSBT 9), Downers Grove 2000, 184.

58. Seifrid, *Christ, our Righteousness*, 175, noot 11.

59. Seifrid, *Christ, our Righteousness*, 174.

Deze *extra nos*-gerichte rechtvaardigingsleer is echter tegelijk verbonden aan een uitgesproken *unio cum Christo*-concept. Seifrid beroept zich op Luther als hij stelt dat Christus zelf in het geloof tegenwoordig is: ‘Although we in ourselves are sinners, Christ – the new person – is present within faith, performing his works. On account of faith in him alone we shall stand at the final judgment.’⁶⁰

Volgens Seifrid is het christocentrische verstaan van de rechtvaardiging zoals men dat tegenkomt bij Luther en Calvijn in de latere tradities verloren gegaan, doordat men rechtvaardiging ging definiëren in termen van de gelovige in plaats van Christus.⁶¹ Seifrid merkt hierbij op: ‘It is worth observing that Paul never speaks of Christ’s righteousness as imputed to believers, as became standard in Protestantism.’⁶²

Seifrid kan begrip opbrengen voor deze ontwikkeling, die een reactie was op de Tridentijnse claim dat aan de genade van de vergeving een ingestorte (‘geïnfuseerde’), inherente gerechtigheid toegevoegd moet worden. Door hun theologie van imputatie te ontwikkelen onderstreepten de protestanten het forensische karakter van de rechtvaardiging. Gevolg was echter wel dat hierdoor het rechtvaardigende oordeel van God als een onmiddellijke en geïsoleerde gave werd beschouwd, waarbij het *ene* heil van Christus gefragmentariseerd dreigde te worden.⁶³ Grote moeite heeft hij dan ook met het spreken over een ‘ordo salutis’. Het holistische karakter van Gods rechtvaardigend handelen is hiermee verloren gegaan.

Volgens Seifrid is het spreken over een ‘toegerekende gerechtigheid’ overbodig. Het voegt niets toe aan de vergeving van de zonden die het gevolg is van Gods rechtvaardigend handelen.

By virtue of their intrinsic character and finality, Christ’s cross and resurrection exclude the notions of an inherent righteousness and progress in justification which Protestant divines were concerned to avoid. As a result, there is no need to multiply entities within ‘justification’, as Protestant orthodoxy did when it added the imputation of Christ’s righteousness to the forgiveness of sins. When Paul speaks of ‘justification’

60. Seifrid, *Christ, our Righteousness*, 149; ‘... faith makes Christ present in the human being. To be “in the faith” is to be indwelt by Christ ...’, 131.

61. Seifrid, *Christ, our Righteousness*, 173-174.

62. Seifrid, *Christ, our Righteousness*, 174.

63. ‘It is held together as a series of ideas (justification, sanctification, glorification), rather than being grasped – by faith – as the comprehensive *act* of God in Christ. The insistence that the sanctification of the believer always accompanies justification does not fully overcome this deficiency’, Seifrid, *Christ, our Righteousness*, 174.

as the forgiveness of sins, he has in view the whole of justification, the resurrection from the dead, not merely an erasure of our failures which must be supplemented by an ‘imputed’ righteousness (Rom. 4: 6-8, 25). Likewise, the further distinction which some Protestants made between the imputation of Christ’s active righteousness (in fulfilling the law) and his passive obedience (in dying on the cross) is unnecessary and misleading. This view, too, arose from a failure to grasp that Christ’s work represents the prolepsis of the final judgment and the entrance of the age to come.⁶⁴

Kortom, de volkomenheid en finaliteit van Christus’ heilswerk maakt de toerekening van Christus’ gerechtigheid als ‘supplement’ naast de vergeving van de zonde overbodig. Bovendien kan deze benadering leiden tot een gevaarlijke overhelling naar het antinomisme.⁶⁵

Anders dan Wright heeft Seifrid zich niet alleen beziggehouden met de exegetische achtergronden van de rechtvaardingsleer, maar heeft hij zich ook verdiept in de dogmenhistorische dimensies ervan.⁶⁶ Hij meent dat zijn exegetische bevindingen nauwer aansluiten bij Luther dan bij de op hem volgende protestantse traditie. Volgens Seifrid heeft men in de periode na de Reformatie meer het spoor van Melanchthon gevolgd dan van Luther.⁶⁷ Zo betoogt hij in zijn artikel ‘Luther, Melanchthon and Paul on the Question of Imputation’ dat Luther en Melanchthon ‘differ dramatically from one another on the question of justification’.⁶⁸ Bij Luther zou niet of nauwelijks sprake zijn van de toerekening van Christus’ gerechtigheid. Ook zou de rechtvaardiging bij hem veel meer een effectief karakter hebben, waarbij de mens dus daadwerkelijk tot een nieuwe schepping wordt. Melanchthon zou onvoldoende oog hebben gehad voor het transformatieve aspect van de rechtvaardiging, ten gunste van een strikt declaratorische benadering (rechtvaardiging als rechtvaardigverklaring).⁶⁹ Op dit punt ziet Seifrid een verschil met Luther:

64. Seifrid, *Christ, our Righteousness*, 175.

65. ‘In reducing “justification” to a present possession of “Christ’s imputed righteousness”, Protestant divines inadvertently bruised the nerve which runs between justification and obedience’; Seifrid, *Christ, our Righteousness*, 175.

66. M.A. Seifrid, ‘Luther, Melanchthon and Paul on the Question of Imputation: Recommendations on a Current Debate’, in: Husbands & Treier, *Justification*, 137-176.

67. M.A. Seifrid, ‘Paul’s Use of Righteousness Language Against Its Hellenistic Background’, in: D.A. Carson, P. O’Brien & M.A. Seifrid, *Justification and Variegated Nomism. Volume 2: The Paradoxes of Paul*, Tübingen/Grand Rapids 2004, 67.

68. Seifrid, ‘Luther, Melanchthon and Paul’, 143.

69. ‘... in equating “justification” with a mere declaration Melanchthon constricts the meaning of the terms over against the Hebrew and Pauline usage’, Seifrid, ‘Paul’s Use of Righteousness Language’, 67.

‘Imputation is not a *mere* declaration for Luther, but an effective divine word.’⁷⁰ Luther spreekt over het toerekenen van gerechtigheid vanwege het geloof of vanwege de in het geloof aanwezige Christus, maar hij spreekt niet over de toerekening van Christus’ gerechtigheid.⁷¹

Voor Luther leeft de gelovige in voortdurende gemeenschap met de gekruisigde en opgestane Heer, terwijl voor Melanchthon het historische feit van het kruis centraal staat en het voor hem de vraag is hoe de weldaden van het kruis uit het verleden worden overgebracht naar het heden. Dat geschiedt door het geloof en dat verklaart de noodzaak van de toerekening van Christus’ gerechtigheid in het heden.⁷² Volgens Seifrid is de striktere forensische imputatiegedachte een spoor dat pas na het conflict met de omstreden Lutheraan Andreas Osiander (1551, dus vijf jaar na Luthers dood) wordt uitgezet:

That more narrowly forensic language, which appears sporadically with Melanchthon in the early period, comes into widespread usage only after the Osiandrian controversy (1551), when Protestants found it necessary for internal purposes to define more precisely how one ought to speak about justification.⁷³

Luther spreekt zelden over de imputatie van Christus’ gerechtigheid en ook de latere splitsing van Christus’ gehoorzaamheid in een actieve en een passieve component is volgens Seifrid vreemd aan Luther. Deze opvatting komt bij Osiander vandaan.⁷⁴

Het belang van Seifrids kritiek voor ons onderzoek is dat hij door sterk vanuit de participatie te denken (*unio cum Christo*) de vraag stelt naar de relevantie van de imputatie. Interessant is dat hij dit in nauwe verbinding met historische theologie doet. Hierbij werpt hij allerlei vragen op die voor ons onderzoek van belang zijn. Is er na Luther en Calvijn inderdaad sprake van een andere manier van omgaan met de categorieën imputatie en participatie? Welke rol speelt Melanchthon daar eventueel bij? Hoe is de verhouding tussen *unio* en imputatie bij Luther? Maakt de *unio* inderdaad de imputatie overbodig? Spreekt Luther inderdaad zelden over

70. Seifrid, ‘Paul’s Use of Righteousness Language’, 70; Seifrid, ‘Luther, Melanchthon and Paul’, 149.

71. Seifrid, ‘Paul’s Use of Righteousness Language’, 71.

72. Seifrid, ‘Luther, Melanchthon and Paul’, 144-145.

73. Seifrid, ‘Paul’s Use of Righteousness Language’, 71; Seifrid, ‘Luther, Melanchthon and Paul’, 144.

74. Seifrid, ‘Luther, Melanchthon and Paul’, 144.

de imputatie van Christus' gerechtigheid en hoe laat hij zich uit over de gehoorzaamheid van Christus?

1.3.3 Kerkhistorische kritiek

a) *Het Finse Lutheronderzoek*

Soortgelijke kritiek als die van Seifrid is ook te vinden bij aanhangers van wat bekend is geworden als het Finse Lutheronderzoek. Hiermee wordt gedoeld op het Lutheronderzoek zoals dat vanaf de zeventiger jaren van de vorige eeuw verricht is vanuit de universiteit van Helsinki en zich concentreerde rond de persoon van T. Mannermaa. Mannermaa en zijn leerlingen betogen dat Luthers gedachte van de tegenwoordigheid van Christus door Melanchthons eenzijdige rechtvaardigingsleer verdrongen is. Centraal staat bij Mannermaa Luthers stelling dat in het geloof Christus zelf tegenwoordig is. In Luthers theologie staat volgens hem de gedachte van de participatie in God centraal (*theosis*).⁷⁵ Dat verhoudt zich slecht met een louter forensische rechtvaardigingsopvatting waarbij de Christus *pro nobis* gescheiden wordt van de Christus *in nobis*.⁷⁶ Volgens Mannermaa is de rechtvaardiging bij Luther zowel forensisch als effectief. De gelovige wordt verenigd met Christus die in ons leeft en ons verenigt met God. We volstaan voor dit moment hiermee, omdat we later uitvoerig bij deze opvatting stil zullen staan.

De kritiek vanuit het Finse Lutheronderzoek toont sterke verwantschap met de kritiek die de bekende kerkhistoricus K. Holl eerder in de 20^e eeuw aan het adres van Melanchthon uitte. Melanchthon, die als auteur van de *Confessio Augustana* en de *Apologia* zo'n stempel op de Lutherse traditie heeft gedrukt, is degene die de leer van de toerekening van Christus' gerechtigheid ontwikkeld zou hebben. Holl's kritiek op deze imputatieleer was niet mals: het is een 'Selbsttäuschung Gottes', een 'Gerechtigkeit Gottes, die keine war'. Helemaal los van menselijk handelen en gedrag wordt de mens 'aus reiner Willkür' omhangen met de gerechtigheid van Christus. In zo'n visie wordt de verhouding tussen rechtvaardiging en innerlijke vernieuwing ook onduidelijk. Voor Luther speelt dat probleem niet, omdat de gelovige die in gemeenschap met God staat niet anders kan dan vrucht dragen in goede werken. Deze gedachte echter, dit accent

75. K.I. Stjerna, 'Editor's Introduction', in: T. Mannermaa, *Christ Present in Faith. Luther's View of Justification* (ed. K.I. Stjerna), Minneapolis, 2005, xii.

76. C.E. Braaten & R.W. Jenson, 'Preface: The Finnish Breakthrough in Luther Research', in: Braaten & Jenson, *Union with Christ. The New Finnish Interpretation of Luther*, Grand Rapids 1998, viii. In par. 2.9.2 wordt nader ingegaan op het Finse Lutheronderzoek.

op de inwoning van Christus in de gelovigen, is Melanchthon volgens Holl vreemd.⁷⁷

Het belang van het Finse Lutheronderzoek voor ons onderzoek is dat het, net als Seifrid, een herziene visie op Luther voorstelt waarbij deze veel meer als theoloog van de participatie beschouwd wordt. Is dit terecht? Het Finse Lutheronderzoek deelt het standpunt van Holl dat er divergentie is tussen Luther en Melanchthon op het punt van rechtvaardiging en participatie, een punt dat uitnodigt tot nader onderzoek.

b) *New Perspective on Calvin*

In het Calvinsonderzoek is het een gegeven dat diens soteriologie gekenmerkt wordt door de structuur van de *duplex gratia*: de ‘tweevoudige genade’⁷⁸ van rechtvaardiging en heiliging. Ook is algemeen aanvaard dat deze *duplex gratia* nauw verbonden is met het participatorische concept van de *unio cum Christo*. De wegen gaan echter uiteen wanneer het precieze verband tussen deze concepten geduid wordt.⁷⁹ De min of meer klassieke veronderstelling dat de rechtvaardiging voor Calvin theologisch prioriteit bezit ten opzichte van de heiliging, is de laatste jaren door verschillende Calvinsonderzoekers betwist. Zo stelt R. B. Gaffin: ‘... for him the relative “ordo” or priority of justification and sanctification is indifferent theologically. Rather, what has controlling soteriological importance is the priority to both of (spiritual, “existential”, faith-) union with Christ.’⁸⁰ Eerder betoogde C.B. Carpenter in een artikel over de rechtvaardigingsleer bij Calvin en Trente: ‘It appears that Calvin’s *ordo salutis* does not require the logical or temporal priority of a forensic act to a renovative act.’⁸¹ In plaats van de rechtvaardiging prioriteit toe te kennen, wil Carpenter de *unio cum Christo* zien als het *Leitmotiv* in Calvijn’s soteriologie: ‘As important as justification by imputed righteousness is for him, it is not justification by faith but union with Christ that is the controlling principle of the Reformer’s doctrine of applied soteriology.’⁸²

Dit vormt de reden dat T. L. Wenger spreekt over een ‘New Perspective

77. K. Holl, ‘Die Rechtfertigungslehre im Lichte der Geschichte des Protestantismus’, in: K. Holl, *Gesammelte Aufsätze zur Kirchengeschichte*. III: *Der Westen*, Tübingen 1928, 535-536.

78. De term komt voor het eerst voor in de *Institutie* 1539, vi, 1; *CO* 1, 737.

79. Zie verder paragraaf 4.8.

80. R.B. Gaffin Jr., ‘Biblical Theology and the Westminster Standards’, in: *Westminster Theological Journal* 65 (2003), 176-177.

81. C.B. Carpenter, ‘A Question of Union with Christ? Calvin and Trent on Justification’, in: *Westminster Theological Journal* 64 (2002), 381.

82. Carpenter, ‘A Question of Union with Christ?’, 380.

on Calvin'.⁸³ Helemaal nieuw kan deze visie niet genoemd worden, want soortgelijke kritiek werd in de zestiger jaren ook al geuit door de Schotse theoloog T.F. Torrance. In een artikel in het *Scottish Journal of Theology* wees deze op de prioriteit van de *unio* bij Calvijn.⁸⁴ Zowel bij Torrance als bij de genoemde recente onderzoekers is een tendens zichtbaar om Calvijn te onderscheiden van de op hem volgende (gereformeerde) traditie, met name op het punt van de *ordo salutis*.⁸⁵ Torrance uitte kritiek op de traditie na Calvijn die, zoals in de Westminster Standards gebeurt, de rechtvaardiging voor de *unio* plaatste en de heiliging na de rechtvaardiging.⁸⁶ Ook M.A. Garcia uit kritiek op een *ordo salutis* waarin de heiliging volgt op de rechtvaardiging. Volgens hem zijn rechtvaardiging, heiliging en elke andere weldaad van de verlossing 'distinct, inseparable, and simultaneously bestowed aspects of Union with Christ ...'⁸⁷ In dit verband wijst Gaffin op het opmerkelijke gegeven dat Calvijn, anders dan de traditie na hem, de heiliging behandelt vóór de rechtvaardiging.⁸⁸

Andere Calvijnonderzoekers maken echter bezwaar tegen deze accentuering van de *unio cum Christo*. De reeds geciteerde Wenger meent dat deze benadrukking van de *unio cum Christo* het karakter krijgt van een op negentiende-eeuwse leest geschoeide zoektocht naar een 'Centraldogma', de *unio* als architectonisch principe dat het volgens hem bij Calvijn niet is.⁸⁹ Tevens stelt hij dat in de relatie rechtvaardiging-heiliging, de rechtvaardiging prioriteit krijgt bij Calvijn. De heiliging is vervolgens gefundeerd op de rechtvaardiging: 'He clearly places justification in a primary position theologically, and even explains his

83. T.L. Wenger, 'The New Perspective on Calvin: Responding to Recent Calvin Interpretations', in: *Journal of the Evangelical Theological Society* 50 (2007), 311.

84. T.F. Torrance, 'Justification: Its Radical Nature and Place in Reformed Doctrine and Life', in: *Scottish Journal of Theology* 13 (1960), 234.

85. Zie voor een beschrijving van de verschillende standpunten W.R. Edwards, 'John Flavel on the Priority of Union with Christ: Further Historical Perspective on the Structure of Reformed soteriology', in: *Westminster Theological Journal* 74 (2012), 33-58 en M.S. Horton, 'Calvin's Theology of Union with Christ and the Double Grace. Modern Reception and Contemporary Possibilities', in: J.T. Billings & I.J. Hesselink (eds.), *Calvin's Theology and Its Reception. Disputes, Developments, and New Possibilities*, Louisville 2012, 72-94.

86. Torrance, 'Justification', 235.

87. M.A. Garcia, 'No Reformed Theology of Justification? A Review Article', 7, in: *Ordained Servant*, October 2007, verkregen via http://opc.org/os.html?article_id=66 (acc. 13-09-2012).

88. Gaffin, 'Biblical Theology', 176.

89. Wenger, 'The New Perspective on Calvin', 312, 327.

rationale: that sanctification is impossible if not founded on justification.⁹⁰

Het belang van het *New Perspective on Calvin* voor ons onderzoek is dat de vinger wordt gelegd bij een van de kernvragen van dit onderzoek: de vraag naar de relatie tussen *unio*, rechtvaardiging en heiliging. Het debat hierover roept de vraag op welke plaats de *unio* in Calvijns theologie heeft en hoe hij – een van de brontheologen van de gereformeerde traditie – vorm geeft aan de verhouding tussen *unio*, rechtvaardiging en heiliging.

1.3.4 Systematisch-theologische kritiek

a) Robert W. Jenson

Ook binnen de systematische theologie is en wordt intensief nagedacht over de plaats en betekenis van de imputatie binnen de rechtvaardigingsleer in het bijzonder en de soteriologie in het algemeen. Een voorbeeld hiervan is de Amerikaanse Lutheraanse theoloog R. W. Jenson. Net als Seifrid zoekt ook de Lutheraan Jenson in zijn visie op de rechtvaardiging nauwe aansluiting bij Luther. Zijn visie op Luthers rechtvaardigingsleer is duidelijk beïnvloed door het Finse Lutheronderzoek. Hij meent zelfs dat hierdoor de traditionele visie op Luther passé is geworden.⁹¹

Jenson behandelt de rechtvaardiging bij de ecclesiologie, want het christelijke leven behoort tot de leer van de kerk.⁹² We worden gerechtvaardigd in de kerk.⁹³ De gemeenschap met God gebeurt daar waar Zijn Woord gehoord en gezien wordt.⁹⁴ Hij verwijst daarbij naar de functie van de doop: deze initieert ons in de gemeenschap van de kerk.⁹⁵ Met instemming verwijst hij naar het woord van Luther dat de christen aan zijn doop genoeg heeft om levenslang te leren en te praktiseren.⁹⁶ Jenson is van mening dat de gedachte dat rechtvaardiging en deïficatie antithetisch ten opzichte van elkaar staan – een gedachte die ten grondslag ligt aan het conflict tussen West en Oost – niet juist is.⁹⁷

De protestantse forensische rechtvaardigingsopvattingen lopen het gevaar om een fictief karakter te dragen. Jenson vraagt zich af: ‘Does

90. Wenger, ‘The New Perspective on Calvin’, 323; zo ook de Amerikaanse kerkhistoricus R.S. Scott Clark: ‘From justification flows the Christian life of progressive sanctification’; R.S. Scott Clark, ‘The Benefits of Christ: Double Justification’, in: A.T. Selvaaggio, *The Faith Once Delivered. Essays in Honor of dr. Wayne R. Spear*, Phillipsburg 2007, 130.

91. R.W. Jenson, *Systematic Theology. Volume II: The Works of God*, Oxford 1999, 294, noot 17.

92. Jenson, *Systematic Theology* II, 289.

93. Jenson, *Systematic Theology* II, 291.

94. Jenson, *Systematic Theology* II, 301.

95. Jenson, *Systematic Theology* II, 291.

96. Jenson, *Systematic Theology* II, 297.

97. Jenson, *Systematic Theology* II, 290.

God judicially declare believers righteous even though he knows they are not?’⁹⁸ Hij meent dat Luther hierbij hulp kan bieden, omdat deze rechtvaardiging en participatie op het allernauwst verbindt. Bij Luther wordt de ziel gevormd door datgene waar zij naar luistert. De mens die hoort naar het evangelie, wordt zelf ontologisch rechtvaardig. Dit omdat het evangelie de ziel verbindt met Christus, wiens woord het evangelie is.⁹⁹ In het geloof is Christus zelf present. In navolging van Mannermaa noemt Jenson rechtvaardiging een vorm van deïficatie. Elders schrijft hij dat de persoon van Christus niet onderscheiden kan worden van Zijn goddelijke gerechtigheid. Als men dus het evangelie aangrijpt, grijpt men Gods gerechtigheid aan.¹⁰⁰

Jenson meent dat Luthers opvatting in dezen contrasteert met het hem volgende lutheranisme, dat in het spoor van Melanchthon een strikt forensische rechtvaardigingsleer zou leren. Volgens Jenson ziet het latere lutheranisme de inwoning van God als een gevolg van de rechtvaardiging, die sterk onderscheiden moet worden van de rechtvaardigende gerechtigheid.¹⁰¹

Na het lezen van Jenson blijven er meerdere vragen over die voor ons onderzoek van belang zijn: Doet hij recht aan Luthers spreken over rechtvaardiging en participatie door te stellen dat de rechtvaardiging feitelijk opgaat in de *unio*? Is de gerechtigheid van Christus voor Luther hetzelfde als de gerechtigheid van God – een positie die gelijk zou staan aan die van de genoemde Lutheraan Osiander? En in hoeverre is er sprake van een tegenstelling tussen Luther en Melanchthon als het gaat over rechtvaardiging en participatie?

b) *Veli-Matti Kärkkäinen*

De Fins-Amerikaanse systematisch theoloog V.-M. Kärkkäinen wil de resultaten van het Finse Lutheronderzoek vertalen naar de systematische en de oecumenische theologie. Volgens hem biedt dit nieuwe paradigma een enorm oecumenisch potentieel in relatie tot zowel de Oosterse Orthodoxie als de Rooms-Katholieke Kerk.¹⁰² Kärkkäinen noemt drie punten die in dit verband van belang zijn:

1. De Lutherinterpretatie in de lijn van Mannermaa beschouwt het on-

98. Jenson, *Systematic Theology* II, 294.

99. Jenson, *Systematic Theology* II, 295.

100. R.W. Jenson, ‘Response to Mark Seifrid, Paul Metzger and Carl Trueman on Finnish Luther Research’, in: *Westminster Theological Journal* 65 (2003), 247.

101. Jenson, *Systematic Theology* II, 296, noot 33.

102. Kärkkäinen, *One with God*, 36, 38.

derscheid tussen rechtvaardiging en heiliging als vreemd aan Luthers zienswijze.

2. Zij menen dat rechtvaardiging voor Luther geen forensisch begrip is, maar meer een zaak van Christus' inwoning in het hart van de gelovige.
3. *Theosis* is geen vreemd oosters element, maar een van de beelden die Luther gebruikt om het heil te beschrijven.¹⁰³

Volgens Kärkkäinen bezit de *unio*-theologie van Luther – die ook te vinden is in het anabaptisme en methodisme – het vermogen om verbinding te leggen met andere tradities.

Behalve op historische motieven gaat hij in zijn studie ook in op een aantal nieuwtestamentische gegevens. Hij meent dat recent nieuwtestamentisch onderzoek het klassieke verstaan van de rechtvaardiging radicaal heeft uitgedaagd. In de lijn van E. Käsemann verstaat hij rechtvaardiging als rechtvaardig *maken*. De transformatie van de gelovige is geïmpliceerd in de rechtvaardiging.¹⁰⁴ Kärkkäinen meent dat de focus in de Schrift niet in de eerste plaats ligt bij de verandering van status, maar bij de verandering van de persoon. Verandering van status en innerlijke verandering kunnen niet van elkaar onderscheiden worden – een gegeven dat de katholieke en oosterse tradities, de radicale Reformatie en de vrije kerken beter begrepen hebben dan de reformatorische traditie. Bij hen is – in tegenstelling tot de reformatorische traditie – de innerlijke logica tussen rechtvaardiging en heiliging als integrale onderdelen van de verlossing gehandhaafd.¹⁰⁵

De vragen die Kärkkäinen stelt en de beweringen die hij doet liggen grotendeels in de lijn van het Finse Lutheronderzoek. Ze brengen ons tot de volgende vragen: Is het onderscheid rechtvaardiging–heiliging inderdaad vreemd aan Luther? Gaat de rechtvaardiging bij Luther op in de *unio cum Christo*? Is het juist dat de rechtvaardiging bij Luther geen forensisch begrip is? Hoe wordt er in de reformatorische traditie die wij onderzoeken aangekeken tegen het verband tussen rechtvaardiging en heiliging? En hoe zit het met de bewering dat het in het Nieuwe Testament niet zozeer gaat om verandering van status als wel om verandering van de persoon?

c) *Michael S. Horton*

Van gereformeerde zijde heeft onder meer de Amerikaanse systematisch theoloog M.S. Horton zich beziggehouden met de thematiek van recht-

103. Kärkkäinen, *One with God*, 37-38.

104. Kärkkäinen, *One with God*, 16.

105. Kärkkäinen, *One with God*, 123.

vaardiging en participatie. Horton vormt in het kader van ons onderzoek een belangrijke tegenstem. Met name in zijn studie *Covenant and Salvation* heeft hij zich gekeerd tegen verschillende critici van de traditionele protestantse rechtvaardigingsleer, zoals onder meer vertegenwoordigers van het *New Perspective on Paul* en van de ‘Radical Orthodoxy’. Interessant aan zijn boek is dat hij niet alleen ingaat op deze critici en hen bevraagt, maar ook met een eigen model komt, dat gecentreerd is rond de notie van het verbond.

Horton meent dat in de recente discussies over rechtvaardiging en participatie de klassiek reformatorische benadering nog steeds houdbaar is, juist vanwege de plaats van het verbond in deze traditie. Hij stelt dat een benadering vanuit het verbond de sleutel is om de forensische en de effectieve, de legale en de relationele, de individuele en de collectieve dimensies van rechtvaardiging en *unio* bijeen te houden.¹⁰⁶ Het verbond overstijgt de in zijn ogen valse dichotomie tussen forensische en participatorische categorieën. ‘In fact, it is possible to say that covenant theology is a theology of participation (*koinonia*).’¹⁰⁷ Of Hortons model ruimte biedt om rechtvaardiging en participatie vruchtbaar te verbinden rond de notie van het verbond, is een onderwerp waar we in onze slotanalyse in hoofdstuk 7 op terug zullen komen. Uit het vele dat hij aanreikt, beperken we ons hier tot twee punten: zijn visie op de verhouding *unio* en rechtvaardiging en zijn verdediging van de klassiek-gereformeerde visie op de imputatie.

(1) Horton bekritiseert de tendens om de *unio cum Christo* prioriteit te geven ten opzichte van de rechtvaardiging. Met een beroep op Calvijn en G. Vos komt hij op voor het primaat van de forensische rechtvaardiging ten opzichte van de participatie: ‘Forensic justification through faith alone is the fountain of union with Christ in all of its renewing aspects.’¹⁰⁸ Rechtvaardiging gaat logisch bezien vooraf aan de *unio*.¹⁰⁹ Waarom dit

106. M.S. Horton, *Covenant and Salvation*, 2; ‘... when interpreted in its covenantal context, justification does not allow us to set a forensic and extrinsic verdict over against an ontological account of participation but rather establishes a forensic ontology whose reverberations can be felt and echoes heard across the entire landscape of the so-called *ordo salutis*, and not only in theory but also in corporate and individual experience and praxis’, 139.

107. Horton, *Covenant and Salvation*, 153.

108. Horton, *Covenant and Salvation*, 143, 256; zo ook in zijn dogmatiek: ‘Taking root in the forensic soil of justification, from which it derives its effective power as well as its legal basis, union with Christ produces the life of Christ within believers, which bears the fruit of righteousness’, *The Christian Faith. A Systematic Theology for Pilgrims On the Way*, Grand Rapids 2011, 597, cf. 588; zo ook – in identieke bewoordingen – Horton, ‘Calvin’s Theology of Union with Christ’, 91.

109. Horton, *Covenant and Salvation*, 147.

pleidooi voor de prioriteit van het juridische aspect van de soteriologie? Voordat oorlogvoerende naties vreedzame betrekkingen kunnen ondergaan, moet er eerst een formeel en legaal vredesverdrag zijn. Voordat weeskinderen de liefde en zorg van een nieuw gezin kunnen genieten, moeten ze wettig geadopteerd zijn. Zo geldt het ook voor de gelovigen:

The status being settled once and for all, our new relationship to God and the promised inheritance is a terminus a quo (startingpoint) of divine accomplishment and not a terminus ad quem (goal) of our striving. To insist upon the logical priority of legal justification is simply to recognize that God's love is consistent with God's justice, righteousness, holiness, and beauty.¹¹⁰

Rechtvaardiging en vernieuwing horen onlosmakelijk bij elkaar: 'Charged by its forensic core, union with Christ encompasses not only justification, but also the organic, transformative, and moral aspects as well.'¹¹¹

(2) Tegen verschillende critici, onder wie Wright en Seifrid, verdedigt Horton de imputatie van Christus' gerechtigheid aan de gelovige. Contra Wright stelt hij dat de reformatoren niet leerden dat *Gods* gerechtigheid wordt toegerekend, maar die van Christus. Wright heeft in zijn kritiek geen oog voor de rol van Christus als derde partij tussen God en mens.

The Reformers and their heirs labored the point that it is Christ's successful fulfillment of the trial of the covenantal representative that is imputed or credited to all who believe. His meritorious achievement, not God's own essential righteousness, is imputed.¹¹²

Horton stelt dat als schuld van de ene persoon een ander toegerekend kan worden, dit ook geldt voor gerechtigheid.¹¹³ Imputatie is de verklaring dat degenen die de vereiste gerechtigheid ontberen niettemin als rechtvaardig beschouwd worden omdat de rechtvaardige daden van een ander, in dit geval Christus, hun toegerekend worden.¹¹⁴ Zo bezien is rechtvaardiging geen 'legal fiction', omdat de gerechtigheid die toegerekend wordt, de gehoorzaamheid is van het representerende hoofd van het verbondsvolk,

110. Horton, *Covenant and Salvation*, 248.

111. Horton, *Covenant and Salvation*, 153.

112. Horton, *Covenant and Salvation*, 104.

113. Horton, *Covenant and Salvation*, 105.

114. Horton, *Covenant and Salvation*, 111, 114.

die daarbij niet opereert voor zichzelf maar als publieke persoon.¹¹⁵

Contra Seifrid – die zoals we zagen stelt dat rechtvaardiging enkel bestaat in de vergeving van de zonden en daarom meent dat imputatie van Christus' gerechtigheid overbodig is – stelt Horton dat de imputatie onopgeefbaar is. Immers: 'It's not *forgiveness* (negation of guilt) that withstands the last judgment, but *righteousness* (positive standing).'¹¹⁶ Rechtvaardiging is méér dan vergeving. Horton beroept zich in dit verband op de (gereformeerde) gedachte van de dubbele imputatie. Hiermee wordt bedoeld dat de gerechtigheid die de gelovige toegerekend krijgt, niet slechts bestaat in de passieve gehoorzaamheid van Christus (het kruis), maar ook in de toerekening van Zijn actieve gehoorzaamheid (het vervullen van de wet). Omdat Christus de trouwe Verbondspartner is, heeft Zijn gehoorzame leven ook betekenis. Het is dan ook niet verwonderlijk dat Horton Seifrid verwijt onvoldoende oog te hebben voor de rol van het verbond in de rechtvaardiging.¹¹⁷ Christus' gehoorzame leven wordt de gelovigen toegerekend. De gelovige heeft immers niet alleen vergeving nodig, maar ook de status van rechtvaardige. In Hortons optiek is daarom ook de toerekening van de actieve gehoorzaamheid van Christus nodig.¹¹⁸

Het belang van Hortons studie voor ons onderzoek is dat hij grote betekenis toekent aan het primaat van de forensische rechtvaardiging en de rol van de imputatie in de soteriologie. Hierbij worden opnieuw allerlei vragen opgeworpen die van belang zijn voor ons onderzoek: Heeft Horton gelijk als hij meent dat bij Calvijn het forensische aspect (de rechtvaardiging) prioriteit heeft ten opzichte van de *unio* en daar de basis van vormt? Hoe is de verhouding *unio* en rechtvaardiging bij de theologen die we zullen behandelen? Speelt de dubbele imputatie, waar Horton zich sterk voor maakt, ook een rol bij hen? En ten slotte (en hier brengt Horton ons tot een vraag die we nog niet eerder tegenkwamen): Hoe functioneert het verbond bij hen in relatie tot de rechtvaardiging en de *unio*?

d) 'Radical Orthodoxy'

De laatste kritiek die relevant is voor ons onderzoek, is afkomstig uit Cambridge in Engeland. Het betreft enkele theologen (J. Milbank, C. Pickstock en G. Ward) die zich verenigd hebben onder de verzamelnaam 'Radical Orthodoxy'. Omdat het te ver voert deze veelzijdige be-

115. Horton, *Covenant and Salvation*, 203

116. Horton, *Covenant and Salvation*, 114.

117. Horton, *Covenant and Salvation*, 118.

118. Horton, *Covenant and Salvation*, 115.

weging in al zijn facetten te introduceren, beperken we ons tot enkele hoofdlijnen en benoemen met name haar kritiek op rechtvaardiging en participatie in de Reformatie en daarna.¹¹⁹

‘Radical Orthodoxy’ presenteert zich als een oecumenische theologie, volgens Milbank ‘the first ecumenical theology in modern times’, omdat de beweging niet uitgesproken protestants of gereformeerd is (zoals de neo-orthodoxie) of specifiek rooms-katholiek (zoals de *nouvelle théologie*).¹²⁰ ‘Radical Orthodoxy’ is orthodox omdat het confessioneel en christelijk wil zijn en radicaal omdat het teruggrijpt op premoderne wortels.¹²¹ ‘Radical Orthodoxy’ biedt een christelijke visie op de werkelijkheid die bedoeld is als antwoord op het failliet van de moderniteit en de scheiding van het seculiere en het sacrale. Centraal in dit antwoord staat een participatorische ontologie die transcendentie als wezenlijk kenmerk van de materiële werkelijkheid beschouwt.¹²²

Volgens de theologen die zich verwant weten met ‘Radical Orthodoxy’ bestaat er geen autonome werkelijkheid, maar bestaat elk aspect van de geschapen werkelijkheid slechts voor zover het participeert in de Schepper. ‘The central theological framework of radical orthodoxy is “participation” as developed by Plato and reworked by Christianity, because any alternative configuration perforce reserves a territory independent of God.’¹²³ Er bestaat geen autonome wereld en dus ook geen autonome rede. Kenmerkend voor de vertegenwoordigers van ‘Radical Orthodoxy’ is de kritiek op de moderniteit die naar hun mening de wereld losgemaakt heeft van het transcendente. De beweging die ertoe geleid heeft dat de werkelijkheid ontdaan is van zijn transcendente binding is begonnen bij de univoke ontologie van Duns Scotus.¹²⁴ De wortels van het nihilisme van

119. Voor een algemene inleiding op ‘Radical Orthodoxy’ zie J.K.A. Smith, *Introducing Radical Orthodoxy. Mapping a Post-Secular Theology*, Grand Rapids 2004. Zie voor meer beschrijving en interactie J.K.A. Smith & J.H. Olthuis (eds.), *Radical Orthodoxy and the Reformed Tradition. Creation, Covenant, and Participation*, Grand Rapids 2005 en Horton, *Covenant and Salvation*, 153-174. Mijn algemene inleiding is gebaseerd op deze literatuur.

120. J. Milbank, ‘Alternative Protestantism. Radical Orthodoxy and the Reformed Tradition’, in Smith & Olthuis, *Radical Orthodoxy*, 25.

121. Smith, *Introducing Radical Orthodoxy*, 66.

122. Smith, *Introducing Radical Orthodoxy*, 185.

123. J. Milbank, C. Pickstock & G. Ward (eds.), *Radical Orthodoxy: A New Theology*, New York/London 1999, 3, geciteerd in: Horton, *Covenant and Salvation*, 156.

124. ‘... late medieval thought tended to back off from the metaphysics of participation and the notion of the cosmos as sharing in, displaying to a certain degree, the divine essence’, Milbank, ‘Alternative Protestantism’, 27. Onder ‘univoke ontologie’ wordt verstaan dat het zijnsbegrip dezelfde betekenis heeft, zowel voor God als voor schepselmatige/geschapen entiteiten. Op die manier kan het bestaande niet langer in God gedacht worden, maar slechts als extern ten opzichte van God – het deelt immers een en dezelfde ontische orde met God.

de moderniteit liggen in het nominalisme dat de participatie van het teken in het betekende ontken. Het antwoord van ‘Radical Orthodoxy’ is een vorm van christelijk neoplatonisme, waarbij het kernwoord *methexis*¹²⁵ is: de ontologische participatie van het natuurlijke in het bovennatuurlijke. Bronnen voor dit denken zijn Augustinus en Thomas van Aquino (met name zijn visie op de *analogia entis*).

Vanwege hun – vermeende – verworteling in het nominalisme staan de vaders van de Reformatie, Luther en Calvijn, alsook de verbondstheologie van de gereformeerde traditie bij Milbank en de zijnen in verdacht licht. De waardering van de Reformatie is daarom ambivalent. In een referaat, gehouden in 2003 te Grand Rapids, waardeerde Milbank de Reformatie als een ‘partial though imperfect critique of the later Middle Ages’.¹²⁶ In de late middeleeuwen is rechtvaardiging losgemaakt van participatie in de goddelijke natuur en is ze een louter goddelijk decreet geworden, zonder ontologische infusie.¹²⁷ Luther en Calvijn brengen hier een correctie op aan, omdat zij aandacht hebben voor de (patristische) notie van de participatie in Christus. Milbank toont meer waardering voor Calvijn dan voor Luther, want de laatste is schatplichtig aan de univokale en nominalistische metafysica die ‘Radical Orthodoxy’ zo verfoeit. Bij Luther staan God en schepping ‘external to each other within a single ontic field’.¹²⁸ Gevolg hiervan is dat de participatie in Christus bij Luther neigt naar absolute vermenging. Bij Calvijn is dit veel minder het geval, omdat hij opteert voor een participatie waarbij het eindige in het oneindige deelt via de relatie van de gelovige tot de menselijke natuur van Christus, waardoor de mens met diens goddelijke natuur verenigd wordt. Rechtvaardiging en heiliging zijn bij Calvijn nauw verbonden aan de incorporatie in Christus.¹²⁹

In Milbanks optiek is forensische rechtvaardiging onverenigbaar met de notie van participatie.¹³⁰ Vandaar dat hij stelt: ‘... the idea of justification as imputation, although muted in Calvin, is still not acceptable.’¹³¹ Milbank meent dat Gods beslissing om ons als rechtvaardig te behandelen, ons daadwerkelijk rechtvaardig maakt, want het goddelijke handelen kan niet ineffectief zijn. Hij meent, in lijn met Thomas van Aquino, dat de

125. Afgeleid van *metecho*: delen, participeren.

126. Milbank, ‘Alternative Protestantism’, 27.

127. Milbank, ‘Alternative Protestantism’, 27.

128. Milbank, ‘Alternative Protestantism’, 28.

129. Milbank, ‘Alternative Protestantism’, 27-28.

130. Billings, *Calvin, Participation and the Gift*, 9.

131. Milbank, ‘Alternative Protestantism’, 32.

gelovige een geïnfuseerde *habitus* van *justitia* ontvangt. Ook meent hij dat er bij Calvijn al te veel sprake is van een verbondstheologie.¹³² Nog kritischer staat hij tegenover de zeventiende-eeuwse verbondstheologie die via Zwingli – niet Calvijn – in het verlengde ligt van het laatscholastieke denken. Verbond en participatie hoeven niet tegenover elkaar te staan, maar dat is wel gebeurd in de verbondstheologie.

‘Radical Orthodoxy’ brengt een drietal zaken naar voren die voor ons onderzoek van belang zijn. Dat betreft a) de gedachte dat forensische rechtvaardiging zich niet laat verenigen met participatie. Daarnaast b) stellen zij de vraag naar de aard c.q. de ontologie van de participatie in God/Christus. Ook vragen zij c) aandacht voor een notie die we ook bij Horton tegenkwamen – maar dan tegengesteld gewaardeerd – : Is het concept van het verbond een sta-in-de-weg voor participatie in God/Christus? Hoe gaan Luther, Calvijn en de latere foederaaltheologie met deze thematiek om?

1.4 Doel- en vraagstelling van het onderzoek

De rondgang langs een aantal contemporaine gesprekspartners heeft aan het licht gebracht dat er sprake is van een veelvoud aan vragen aan de reformatorische traditie inzake de thematiek van rechtvaardiging en participatie. Voor een deel is er sprake van overlap in de verwoorde vragen c.q. kritiek. We signaleren dat door verschillende theologen vanuit verschillende disciplines met name de vraag gesteld wordt naar de verhouding rechtvaardiging-participatie in de reformatorische traditie. Hierbij worden vooral de namen genoemd van Luther, Melanchthon en Calvijn.

Het *doel* van dit onderzoek is deze kritiek en de daarbij gestelde vragen en gemaakte claims te beoordelen aan de hand van een analyse. Dit doel willen we bereiken door een aantal vertegenwoordigers van de reformatorische traditie te bevragen op het punt van rechtvaardiging en de participatorische metafoor van de *unio cum Christo*. Hierbij moet enerzijds in kaart gebracht worden hoe zij spreken over rechtvaardiging respectievelijk *unio* en anderzijds hoe beide metaforen zich in hun denken tot elkaar verhouden. Aan de hand van de onderzoeksgegevens moet het mogelijk zijn tot een analyse en beoordeling te komen van de geuite kritiek. Vanuit de onderzoeksgegevens kunnen we tevens de dialoog aangaan met de vragen en kritiek die we eerder in dit hoofdstuk geformuleerd hebben.

132. Milbank, ‘Alternative Protestantism’, 32.

Door deze ‘actualisatie’ – ondersteund door een bijbels-theologische analyse – hopen we een inhoudelijke bijdrage te leveren aan het huidige debat over rechtvaardiging en participatie.

De parameters van dit onderzoek zullen in paragraaf 1.5.2, waarin de werkwijze besproken wordt, nader uiteengezet worden. De spits van het onderzoek is gericht op de gereformeerde traditie. Deze traditie is niet te verstaan zonder de vroege Lutherse Reformatie in het onderzoek te betrekken. Daarom is gekozen voor Luther en Melanchthon. Uit de gereformeerde traditie worden Calvijn en Owen onderzocht. De keus voor Luther, Melanchthon en Calvijn is ingegeven door drie motieven:

- a) Hun namen worden in de recente discussies over rechtvaardiging en participatie veelvuldig genoemd.
- b) Zij hebben zich allen uitdrukkelijk met de thematiek van dit onderzoek beziggehouden en een significant literair corpus nagelaten.
- c) Omdat zij elkaar gekend hebben en in hetzelfde tijdsgewricht werkten, lenen zij zich goed voor onderlinge vergelijking.

Ook de keuze voor Owen is ingegeven door drie motieven:

- a) In het huidige debat over rechtvaardiging en participatie wordt ook de na-reformatorische orthodoxie steeds in het geding betrokken.
- b) Omdat in het recente debat over rechtvaardiging en participatie het thema ‘verbond’ een rol speelt, is het wenselijk om een theoloog uit de traditie van de foederaaltheologie in het onderzoek te betrekken om zo inzicht te krijgen in de rol van het verbond in relatie tot de thematiek van dit onderzoek.
- c) Omdat Owen in twee monografieën nadrukkelijk aandacht gevraagd heeft voor de thematiek van rechtvaardiging en (*comm*)*unio cum Christo* leent hij zich bijzonder voor nadere analyse.

Op basis van het bovenstaande luidt de *hoofdvraag* van ons onderzoek:

Hoe verboudt zich de rechtvaardiging – in het bijzonder het imputatieve aspect ervan – tot de eenheid met Christus (unio cum Christo) bij Luther, Melanchthon, Calvijn en Owen?

Wanneer deze vraag beantwoord wordt, kan beoordeeld worden of de geuite kritiek terecht is.

Bij de rondgang langs onze gesprekspartners stuiten we op verschillende specifieke vragen die opheldering vereisen. Hierbij lopen historische en systematisch-theologische vragen door elkaar. Deze vragen dienen in het onderzoek ook een antwoord te krijgen. Wat betreft *Luther* ontwaarden

we verschillende beweringen die met elkaar in tegenspraak lijken te zijn: Krijgt het participatorische aspect bij hem meer aandacht dan het forensische (zo het Finse Lutheronderzoek en Kärkkäinen)? Of heeft, zoals Milbank stelt, forensische rechtvaardiging bij de oudere Luther een grotere plaats dan bij de jonge Luther? Of gaat de rechtvaardiging feitelijk op in de *unio* (Jenson, Kärkkäinen)? Is het onderscheid rechtvaardiging-heiliging vreemd aan Luther (zo Kärkkäinen)? Wat betreft *Melanchthon* liggen er met name vragen inzake zijn verhouding met Luther. Is er sprake van een grote kloof tussen beiden als gevolg van een andere manier van omgaan met de categorieën imputatie en participatie (zo het Finse Lutheronderzoek, Seifrid en Jenson)? Wat betreft *Calvijn*: Is de *unio* inderdaad het *Leitmotiv* van zijn soteriologie (zo *New Perspective on Calvin*) of heeft juist het forensische aspect prioriteit ten opzichte van de *unio* (zo Horton)? En hoe ziet Calvijn de onderlinge relatie tussen *unio*, rechtvaardiging en heiliging? Wat betreft *Owen*: Is de gedachte van het verbond een mogelijke sta-in-de-weg voor een theologie van participatie ('Radical Orthodoxy') of juist een onmisbaar element in de christelijke soteriologie (zo Horton)?

Een andere vraag die – meer in het algemeen – om antwoord roept is die naar de betekenis van de imputatiegedachte bij deze vier theologen. Betekent imputatie inderdaad een verlies van een christocentrisch geformuleerde rechtvaardigingsleer? En, hieraan gerelateerd, hoe spreken deze theologen over de inhoud van de gerechtigheid van Christus? Is de gedachte dat de gerechtigheid van Christus gebaseerd is op diens actieve en passieve gehoorzaamheid inderdaad niet bij Luther terug te vinden, maar een latere ontwikkeling (zo Seifrid)?

1.5 Opzet en werkwijze

1.5.1 Opzet

In het vervolg van deze studie zullen de vier genoemde theologen nader geanalyseerd worden op hun spreken over rechtvaardiging, *unio cum Christo* en de onderlinge verhouding tussen deze beide soteriologische metaforen. Omdat deze metaforen in een breder soteriologisch verband staan, zal waar nodig aandacht besteed worden aan deze theologische dwarsverbanden. Daarbij kan aan het volgende gedacht worden:

- a) Omdat de rechtvaardiging binnen de reformatorische traditie in nauw verband wordt geplaatst met de heiliging (transformatie) zullen de te

onderzoeken theologen waar nodig ondervraagd worden op het punt van de relaties tussen *unio*, rechtvaardiging en heiliging.

- b) Omdat *unio* en rechtvaardiging in nauw verband staan met de christologie zal er aandacht besteed worden aan elementen uit de christologie voor zover deze van belang zijn voor het onderzoek. Te denken valt dan met name aan de rol van de gehoorzaamheid van Christus.

Wat betreft de *unio cum Christo* is afbakening van groot belang. De *unio* heeft een breder bereik dan alleen rechtvaardiging en heiliging en raakt ook de verkiezing en de sacramentsleer. In dit onderzoek is gekozen voor een perspectief op de *unio* waarbij deze vooral in relatie tot de rechtvaardiging behandeld zal worden. De andere aspecten worden vanwege de beperkte vraagstelling buiten beschouwing gelaten.

De hoofdstukken zijn telkens opgezet volgens een identiek patroon, waarbij het eerste gedeelte een meer historisch en descriptief karakter draagt en het tweede gedeelte meer analyserend van aard is. Het eerste gedeelte bestaat in een beschrijving van de verschillende elementen van de soteriologie van de te onderzoeken theologen. Dit gebeurt aan de hand van verschillende relevante geschriften, waarbij – met uitzondering van Owen – aandacht wordt besteed aan de chronologische ontwikkeling en de historische context waarin de theologische visies zich ontwikkelden. Het tweede gedeelte van het hoofdstuk bevat een analyse waarbij de in het eerste gedeelte gevonden resultaten meer systematisch geanalyseerd worden en in verband gebracht worden met de vragen van ons onderzoek. Deze tweetrapsbenadering achten we nodig om te voorkomen dat we vanuit een door het hedendaagse debat gevormde blik te snelle conclusies zouden trekken of verbanden zouden leggen. Daarom willen we telkens eerst de tijd nemen om te zoeken naar de samenhang en consistentie binnen de teksten zelf en ons daarbij wellicht laten verrassen door ongedachte verbanden, zonder dus meteen de bovengeformuleerde vragen als filter te gebruiken. Dat laatste doen we pas in tweede instantie. Tevens vinden er in de hoofdstukken 3, 4 en 5 korte vergelijkingen plaats tussen de theologen onderling, zodat overeenkomsten en contrasten inzichtelijk worden.

In *hoofdstuk 2* wordt stilgestaan bij de Duitse reformator Maarten Luther die van grote betekenis is geweest voor de rechtvaardigingsleer. Hoe denkt hij over rechtvaardiging, imputatie, *unio cum Christo* en heiliging en hoe verhouden deze zich onderling? Wat is het verband tussen deze categorieën? Omdat Luthers rechtvaardigingsleer er een *in progressu* is, is het nodig om, meer dan bij de anderen, aandacht te schenken aan de diachrone ontwikkeling van zijn visie.

In *hoofdstuk 3* wordt stilgestaan bij Philippus Melancthon. Deze andere

theoloog uit het brongebied van de Reformatie is om twee redenen van belang: in de eerste plaats omdat de relatie Luther-Melanchthon omstreden is en in de tweede plaats vanwege zijn wederzijdse relaties tot Luther en Calvijn. In die zin vervult hij een scharnierfunctie in dit onderzoek.

In *hoofdstuk 4* wordt de visie van Johannes Calvijn geanalyseerd, waarbij de spits ligt bij een aantal commentaren en de verschillende edities van de *Institutie*. In het formuleren en afbakenen van Calvijns veelzijdige soteriologie heeft met name de tegendraadse reformator A. Osiander een belangrijke rol gespeeld. Dat geldt in zekere mate ook voor Melanchthon. Osiander ontwierp een soteriologie waarin de *unio* een prominente rol speelde, maar de imputatie verworpen werd – een ontwikkeling waarvan zowel Calvijn als Melanchthon meenden dat hierbij een onopgeefbaar element prijsgegeven werd. Daarom wordt in dit hoofdstuk uitvoerig aandacht besteed aan het debat met Osiander.

In *hoofdstuk 5* wordt de visie van de zeventiende-eeuwse Engelse gereformeerde theoloog John Owen geanalyseerd, waarbij met name zijn verhandelingen *On the Doctrine of Justification by Faith* en *Communion with God* onderzocht zullen worden. Dit geschiedt in de context van het toenmalige debat over de betekenis van de rechtvaardiging in het krachtenveld van antinomisme en neonomisme en met bijzondere aandacht voor de foederaaltheologie die in de gereformeerde orthodoxie zo'n grote rol speelde.

In *hoofdstuk 6* maken we een forse stap terug in de tijd. In dit hoofdstuk wordt een bijbels-theologisch exposé geboden over rechtvaardiging, imputatie en *unio cum Christo* bij Paulus. In paragraaf 1.3.4 kwamen we de bewering van Kärkkäinen tegen die stelde dat recente interpretatie van het Nieuwe Testament de klassieke rechtvaardigingsleer 'fragwürdig' maakt. In het Nieuwe Testament zou het niet zozeer gaan om verandering van status als wel om verandering van de persoon. Daarom is het functioneel om ons onderzoek af te sluiten met een analyse van Paulus. Uiteindelijk is vooral zijn theologie en de interpretatie ervan het onderwerp van discussie in dit onderzoek. De bevindingen die we in dit hoofdstuk opdoen, dienen tevens als vergelijkingsmateriaal voor de evaluatie in hoofdstuk 7.

In *hoofdstuk 7* worden ten slotte de opgedane bevindingen samengevat, vergeleken en geëvalueerd. Hierbij proberen we deze conclusies in dialoog te brengen met de in hoofdstuk 1 geuite kritiek en gestelde vragen en met de bijbels-theologische conclusies aangaande Paulus. Door middel van het historische onderzoek en de bijbels-theologische analyse willen we een brug slaan naar het huidige debat. In dit hoofdstuk wordt tevens, bij wijze van actualisering, gekeken in hoeverre de door ons onderzochte soteriologische

modellen bouwstenen kunnen leveren voor de gereformeerde theologie vandaag inzake de thematiek van rechtvaardiging en participatie.

1.5.2 Werkwijze

Dit onderzoek draagt een interdisciplinair karakter. Het speelt zich af op het vierlandenpunt van dogmageschiedenis, kerkgeschiedenis, bijbelse en systematische theologie. De vraagstelling naar de verhouding tussen rechtvaardiging en *unio cum Christo* draagt zowel een dogmenhistorisch, een kerkhistorisch, een bijbels-theologisch als een systematisch-theologisch element in zich: dogmenhistorisch, omdat er gekeken wordt naar de formulering van theologoumena in het verleden, kerkhistorisch, omdat er gekeken wordt naar theologen in hun (kerk)historische context, bijbels-theologisch, omdat het om elementen gaat die verworteld zijn in de soteriologie van de apostel Paulus, systematisch-theologisch, omdat er sprake is van interactie met vragen uit het recente theologische discours.¹³³ Dit betekent dat er rekening gehouden dient te worden met de eigenheid, methodiek en grenzen van de verschillende theologische disciplines. Daarom ter verantwoording een paar opmerkingen over de methode die normerend zal zijn voor de wijze van onderzoek.

Theologische visies ontwikkelen zich niet in een vacuüm. Daarom zal gepoogd worden aandacht te schenken aan de kerkhistorische context(en) waarin de visies van de vier theologen zich ontwikkelden. Dat betekent onder meer dat er aandacht geschonken zal worden aan Luthers reformatorische ontwikkeling, aan de polemieken die Melancthon en Calvijn met Osiander hebben gevoerd en aan het debat over het antinomisme in het Engeland van Owen.

In dit onderzoek naar enkele aspecten van de reformatorische soteriologie is het kerkhistorische element onlosmakelijk verbonden met het theologiehistorische element. Vanwege de grote overlap tussen de historische theologie en de kerkhistorie wordt in recente methodiek de traditionele bifurcatie van kerkgeschiedenis en historische theologie niet langer als adequaat beschouwd.¹³⁴ Historische theologie – als onderzoek naar het theologische onderricht van de kerk in haar historische setting

133. Op de (hermeneutische) vraag hoe het dogmenhistorische, kerkhistorische en systematisch-theologische aspect vruchtbaar kunnen zijn voor een model van rechtvaardiging en participatie wordt in paragraaf 7.8 ingegaan.

134. J.E. Bradley & R.A. Muller, *Church History. An Introduction to Research, Reference Works, and Methods*, Grand Rapids 1995, 2.

en ontwikkeling – is feitelijk onderdeel van de kerkgeschiedenis.¹³⁵ De geschiedenis van de kerk betreft immers niet alleen het handelen van de kerk in het verleden, maar evenzeer de verkondiging van de kerk in het verleden, inclusief de bezinning daarop.¹³⁶ Immers, ‘... the history of doctrine is an integral part of the social, cultural, institutional, and intellectual history of the church’.¹³⁷ Voor historische theologie is eenzelfde contextueel en historisch bewustzijn nodig als voor kerkgeschiedenis. De ontwikkeling van dogma’s, leerstellingen en belijdenissen geschiedt immers niet alleen in reactie op de openbaring, maar ook binnen een bepaalde tijd en ruimte. ‘Historical theology or history of doctrine must be done in such a way as not to lose sight of the original location of the ideas and the original purpose behind the documents in which the ideas are found.’¹³⁸ Het dogma is gelokaliseerd in de geschiedenis en daarom zelf deel van de geschiedenis en staat derhalve open voor analyse en kritische reflectie.¹³⁹ ‘Der Sinn eines Dogmas, eines kirchlichen Glaubens- oder Lehrsatzes, erschließt sich erst aus dem Kontext seiner Geschichte.’¹⁴⁰ Dat geldt ook voor de visie op en de ontwikkeling van de *theologoumena* rechtvaardiging en *unio cum Christo* binnen de reformatorische traditie van de zestiende en zeventiende eeuw.¹⁴¹ Zo is de bevrijding die Luther ervoer toen het beslissende inzicht in het schenkende karakter van Gods gerechtigheid tot hem doordrong alleen maar te begrijpen tegen de achtergrond van de destijds wijdverbreide angst voor de eeuwige hellestraf. En de bestrijding van de imputatie van Christus’ actieve gehoorzaamheid door enkele gereformeerde theologen in de zeventiende eeuw is niet los te zien van hun angst voor het vigerende antinomisme in hun tijd. Het gevaar van een systematisch-diachrone benadering is dat de onderzochte thema’s uit hun historische context gehaald worden en de bredere context, de ‘Umwelt’ verwaarloosd wordt.¹⁴² Daarom zal in dit onderzoek waar

135. De definitie is afkomstig uit R.A. Muller, *The Study of Theology. From Biblical Interpretation to Contemporary Formulation*, in: M. Silva (ed.), *Foundations of Contemporary Interpretation*, Grand Rapids 1996, 594.

136. Cf. Bradley & Muller, *Church History*, 6.

137. Muller, *The Study of Theology*, 595.

138. Bradley & Muller, *Church History*, 7.

139. Cf. W.A. Bienert, *Dogmengeschichte*, Stuttgart 1997, 19-20.

140. Bienert, *Dogmengeschichte*, 21.

141. Een opmerking met betrekking tot definities is hier op zijn plaats: wij benoemen in dit onderzoek rechtvaardiging en *unio cum Christo* bewust als *theologoumena*. De benaming ‘dogma’s’ reserveren we voor de leeruitspraken van de vroege kerk. Rechtvaardiging en *unio* kunnen daarom geen dogma’s genoemd worden. Wel hebben zij confessionele status binnen zowel de lutherse als de gereformeerde traditie.

142. Bradley & Muller, *Church History*, 29.

nodig die historische context naar voren gehaald worden. Ons staat een integraal model voor ogen waar zowel recht wordt gedaan aan de te behandelen personen als aan hun historische context en de specifieke vragen of problemen waar zij zich voor gesteld zagen.¹⁴³

Zonder dit verder uit te werken, vermelden we dat dit historisch onderzoek geschiedt vanuit de vooronderstellingen van het kritische realisme. Hierbij zijn twee factoren van belang: er is sprake van de externe realiteit van het gekende (de gebeurtenis of de persoon, vandaar *realisme*), gecombineerd met het besef dat de enige toegang die we hebben tot deze werkelijkheid nooit losstaat van onszelf en onze eigen context en perceptie (vandaar *kritisch*).¹⁴⁴

In het geval van deze auteur betekent dit dat dit onderzoek geschiedt vanuit de augustijnse attitude dat geloof zoekt naar inzicht. ‘Het geloof komt eerst, het denken volgt daarna.’¹⁴⁵ Twee vooronderstellingen zijn hierbij van belang:

- a) Een congeniale verbondenheid met de reformatorische traditie(s) die in dit onderzoek behandeld worden. Verwantschap met het te onderzoeken onderwerp hoeft geen nadeel te zijn: neutraliteit is onmogelijk, want iedereen benadert de werkelijkheid vanuit een bepaalde *point of view*.
- b) In de dialoog met anderen is het van het grootste belang zich bewust te zijn van de eigen positie. Bewustzijn van deze eigen context én bewustwording van de unieke context(en) van de te onderzoeken theologen, helpen om tot een kritische dialoog met zowel de gesprekspartners uit het verleden als uit het heden te komen. Omdat we dit gesprek vooral voeren in hoofdstuk 7, zal deze eigen visie vooral in het laatste hoofdstuk uitgesproken worden. In de verwoording van deze visie nemen de bijbels-theologische noties uit hoofdstuk 6 een belangrijke plaats in. Het bijbels-theologische aspect is met name van belang voor de evaluatie van de verschillende modellen en het slaan van de brug naar het actuele debat. De ontwikkeling van de geloofsleer is immers niet slechts een historische aangelegenheid, maar vindt plaats binnen de bedding van de geloofsgemeenschap van de kerk die het Woord van God als bron en norm voor haar theologie ontvangen heeft. De dogmenhistoricus J. Pelikan merkt in dit verband terecht op: ‘The development of Christian doctrine is both an issue in the study of

143. Zie voor een beschrijving van zo’n model Bradley & Muller, *Church History*, 31-32.

144. Voor een uitgebreide beschrijving en verdediging van deze methodiek, zie N.T. Wright, *The New Testament and the People of God*, London 1996, 32-37 en 81-98.

145. Van den Brink en Van der Kooi, *Christelijke Dogmatiek*, 20.

Christian theology (...) and a chapter in intellectual history, and it must be studied by the methods and examined by the criteria of both fields.¹⁴⁶

1.6 Relevantie

De relevantie van dit onderzoek is driedelig.

- a) Zoals beschreven, zijn rechtvaardiging en *unio cum Christo* ‘hot topics’ in huidige theologische discussies. Tegelijk blijkt er veel onduidelijkheid te bestaan en worden er tegenstrijdigheden geponeerd. De relevantie van dit onderzoek bestaat daarin dat het een bijdrage probeert te leveren aan een actueel debat door de vraag naar de verhouding tussen beide metaforen helder te krijgen – iets wat tot nog toe onvoldoende is gedaan. Zo kunnen hopelijk tegenstrijdige claims ontrafeld worden en kan er conceptuele duidelijkheid geschapen worden.
- b) Tevens beoogt dit onderzoek bouwstenen aan te dragen voor een verantwoord systematisch-theologisch model van rechtvaardiging en *unio cum Christo*. Zo wordt een bijdrage geleverd aan een actueel debat en pogen we dienstbaar te zijn aan een actuele ver(ant)woording van gereformeerde theologie vandaag.
- c) Het onderzoek heeft daarnaast ook ecclesiologische en oecumenische relevantie. Dat het thema van dit onderzoek zo in de belangstelling staat, is niet alleen ingegeven door hernieuwd onderzoek naar het thema; er schuilt ook een ecclesiologisch motief achter. Verschillende theologen (zoals Mannermaa en Gorman) zijn van mening dat het thema oecumenische kansen biedt. Het zou materiaal aanreiken om de kloof tussen protestanten, katholieken en orthodoxen te overbruggen.¹⁴⁷ Het gaat stellig te ver om te stellen dat de interesse voor het thema ‘participatie’ alleen bepaald wordt door een oecumenische agenda, maar zeker is wel dat nieuwe perspectieven een verstaan van het evangelie bieden dat vanuit oecumenisch oogpunt bijzonder interessant kan zijn. Zo meent G. Fackre dat Luthers soteriologie oecumenische kansen biedt. Zijn model van rechtvaardiging en deïficatie, gebaseerd op de *unio cum Christo* zou kerkscheidende

146. J. Pelikan, *The Christian Tradition. A History of the Development of Doctrine: I: The Emergence of the Catholic Tradition (100-600)*, Chicago 1971, 8-9.

147. ‘The intersection of participation with justification, and both with theosis, is promising for the efforts at the reunion of Protestants and Catholics, and of Protestants and Catholics with the Orthodox’; Gorman, *Inhabiting the Cruciform God*, 8, noot 22.

verschillen kunnen overbruggen. Datzelfde zou gelden voor Calvijn bij wie de vereniging met Christus eveneens een ‘key theme’ is.¹⁴⁸ Inzicht in de verhouding van het forensische en participatorische aspect van de soteriologie in de reformatorische traditie is speciaal van belang geworden na het verschijnen van de *Joint Declaration on the Doctrine of Justification* in 1999. In dit oecumenisch document, vrucht van meer dan dertig jaar gesprek, erkennen lutheranen en rooms-katholieken overeenstemming inzake de rechtvaardigingsleer. Zonder alle verschillen te willen wegpoetsen claimt het document een consensus op hoofdpunten bereikt te hebben. Sinds de verschijning van het document is discussie over de juistheid van deze overeenstemming in volle hevigheid losgebarsten, met name onder orthodoxe lutheranen en gereformeerden. Zo laakt D. VanDrunen de omissie van de imputatie van Christus’ gerechtigheid en meent hij dat rechtvaardiging en heiliging verward worden. Hij meent dat het document geen helderheid verschaft over de vraag of rechtvaardiging en heiliging onderscheiden handelingen van God zijn dan wel of beide deel uitmaken van het ene rechtvaardigende handelen van God.¹⁴⁹ C.P. Venema meent dat de verklaring geen oplossing biedt voor de ‘traditional points of dispute’, zoals de vraag of rechtvaardiging een juridische verklaring is of een moreel proces van vernieuwing; of het gebaseerd is op een toegerekende gerechtigheid of een geïnfuseerde gerechtigheid; of het ontvangen wordt door het geloof alleen of door het geloof dat gevormd is door de liefde. H.A. Blocher meent echter dat ondertekenaars van de *Joint Declaration* in sommige opzichten zich op Luther kunnen beroepen. Volgens hem is er bij Luther, ondanks diens nadruk op de forensische rechtvaardiging, sprake van een spanning tussen vergeving en vernieuwing.¹⁵⁰ Onderzoek naar de vier reformatorische modellen kan helpen antwoord te geven op deze vragen en zo behulpzaam zijn in de oecumenische discussie over rechtvaardiging en participatie.¹⁵¹

148. G. Fackre, ‘Affirmations and Admonitions: Lutheran and Reformed’, in: W.C. Stumme (ed.), *The Gospel of Justification in Christ. Where Does the Church Stand Today?*, Grand Rapids 2006, 7.

149. D. VanDrunen, ‘Where We Are. Justification under Fire in the Contemporary Scene’, in: R.S. Clark (ed.), *Covenant, Justification, and Pastoral Ministry. Essays by the Faculty of Westminster Seminary California*, Phillipsburg 2007, 29-30.

150. H.A. Blocher, ‘The Lutheran-Catholic Declaration on Justification’, in: McCormack, *Justification in Perspective*, 197-217.

151. C.P. Venema, ‘Justification: The Ecumenical, Biblical and Theological Dimensions of Current Debates’, in: A.T.B. McGowan (ed.), *Always Reforming. Explorations in Systematic Theology*, Leicester 2006, 321.